

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:

Οργανωτική και Οικονομική Ψυχολογία

Διπλωματική Εργασία

Υπεύθυνος Καθηγητής: Γ. Προδρομίτης

**«Κοινωνικές αναπαραστάσεις της
οικονομικής κρίσης»**

Δρόσου Ευτυχία – Α.Μ: 0607M006

ΑΘΗΝΑ, 2010

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα εργασία αποτελεί διπλωματική εργασία στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος «Οργανωτική και Οικονομική Ψυχολογία» του τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Πριν την παρουσίαση της διπλωματικής εργασίας, αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω ορισμένους από τους ανθρώπους με τους οποίους συνεργάστηκα μαζί τους και έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στην πραγματοποίησή της.

Πρώτα από όλους, ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή μου κ. Γεράσιμο Προδρομίτη για την ενθάρρυνση, την πολύτιμη καθοδήγηση του και την άριστη συνεργασία μας.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με βοήθησαν ενεργά προκειμένου να συλλέξω τα ερωτηματολόγια της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της εργασίας μου γιατί χωρίς την βοήθειά τους, η συγκεκριμένη διαδικασία θα ήταν πολύ πιο χρονοβόρα.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά την οικογένεια μου που μου προσέφερε την απαραίτητη ηθική και υλική συμπαράσταση για να καταφέρω να ολοκληρώσω την μεταπτυχιακή μου εργασία.

«Ό,τι η εμπειρία και η ιστορία μας έχει διδάξει είναι ότι οι άνθρωποι και οι κυβερνήσεις δεν έμαθαν ποτέ τίποτα από την ιστορία μας και ποτέ δεν ενήργησαν βάση αρχών που προκύπτουν από τη μελέτη της ιστορίας μας»

Hegel

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σελ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
----------------------	----------

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Δημιουργία και εξέλιξη του φαινομένου της οικονομικής κρίσης.....	7
Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης σε διεθνές επίπεδο.....	7
Η οικονομική ύφεση στην Ελλάδα.....	11
Αποδιδόμενες αντιλήψεις για την παγκόσμια οικονομική κρίση.....	14
Η επίδραση ψυχοκοινωνικών παραγόντων στην εκδήλωση του φαινομένου της οικονομικής κρίσης.....	16

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Προς μια απόπειρα εμπειρικής κοινωνιοψυχολογικής διερεύνησης για την πρόσληψη της οικονομικής κρίσης.....	20
Ιδεολογικό επίπεδο.....	21
Εμπειρικό επίπεδο.....	25

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Μεθοδολογικές Επιλογές.....	27
Τύπος Ερωτηματολογίου.....	28
Ερευνητικό δείγμα.....	29
Δομή ερωτηματολογίου.....	29
Παρουσίαση του ιδεολογικού επιπέδου ανάλυσης.....	30
Παρουσίαση του εμπειρικού επιπέδου ανάλυσης.....	31

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Στατιστική Επεξεργασία των Δεδομένων και Αναλυτική Παρουσίαση των Αποτελεσμάτων της Έρευνας.....	37
Περιγραφικό στάδιο επεξεργασίας δεδομένων.....	37
Διερευνητικό στάδιο επεξεργασίας δεδομένων.....	37

Κοινωνιακές Οπτικές (ή societal views).....	38
Κοινωνικές Αξίες.....	39
Δείκτες μέτρησης της αξιοπιστίας στα πλαίσια του ιδεολογικού επιπέδου.....	40
Αίτια διεθνούς οικονομικής κρίσης.....	41
Αίτια οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα.....	41
Συνέπειες της οικονομικής κρίσης.....	42
Μέτρα αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης.....	42
Περαιτέρω στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας.....	42
 ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ	
Συμπεράσματα.....	44
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ.....	50
 ΛΕΞΙΚΟ ΟΡΩΝ.....	
	51
 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	
	54

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία είναι μια πρωτόλεια προσπάθεια να προσεγγιστεί με το καλύτερο δυνατό τρόπο το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας αλλά και διεθνώς. Χαρακτηρίζεται πρωτόλεια διότι το ξεκίνημα του παρόντος πονήματος συνέπεσε με το ξεκίνημα της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας, δηλαδή με την επικράτηση των νέων οικονομικών μέτρων και το δανεισμό από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Με άλλα λόγια, επιχειρούμε να καταγράψουμε τις πρώτες αντιδράσεις της ελληνικής κοινωνίας προτού αυτές κατορθώσουν να αποκρυσταλλωθούν και να μετατραπούν σε ακλόνητες κοινωνικές αναπαραστάσεις.

Ουσιαστικά, μέσα από την έρευνα αυτή γίνεται προσπάθεια να αναδιπλωθεί ο τρόπος με τον οποίο το ενεργό εργατικό δυναμικό της χώρας – άνθρωποι ηλικίας 25-45 χρονών - αντιλαμβάνονται το φαινόμενο, το ερμηνεύουν και προσπαθούν να προτείνουν λύσεις για την αντιμετώπισή του. Ωστόσο, κρίνεται ως απόλυτα λογικό το πιθανό «μούδιασμα» αλλά ίσως και μια κάποια ανασφάλεια στις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Το γεγονός αυτό βέβαια δεν αποτελεί τροχοπέδη για την έρευνα, αντίθετα μας δίνει την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε στενά τη διαδικασία δημιουργίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης στην ελληνική κοινωνία.

Για να επιτύχουμε το εγχείρημα αυτό μέσα από το πρίσμα της Κοινωνικής Ψυχολογίας και των κοινωνικών αναπαραστάσεων διακρίναμε δύο βασικά επίπεδα ανάλυσης. Τα δύο αυτά επίπεδα είναι το ιδεολογικό και το εμπειρικό επίπεδο. Στα πλαίσια του ιδεολογικού επιπέδου σκιαγραφήθηκε το αξιακό πλαίσιο των συμμετεχόντων μέσα από την μέτρηση διαφορετικών διαστάσεων που το δομούν, όπως π.χ. οι κοινωνιακές οπτικές, οι κοινωνικές αξίες που τους χαρακτηρίζουν κ.α. Από την άλλη, στα πλαίσια του εμπειρικού επιπέδου μετρήθηκαν στάσεις και γνώμες των συμμετεχόντων γύρω από το χρήμα αλλά και πιο συγκεκριμένα γύρω από την οικονομική κρίση. Αυτοί οι δύο βασικοί άξονες καθόρισαν την ανάλυση μας και μας βοήθησαν ώστε να προσεγγίσουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το πολύπλοκο φαινόμενο της οικονομικής κρίσης που ταλανίζει την χώρα μας αλλά και ολόκληρο τον κόσμο.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Δημιουργία και εξέλιξη του φαινομένου της οικονομικής κρίσης

Όπως ήδη έχει αναφερθεί παραπάνω, το παρόν εγχείρημα έχει ως κύριο στόχο να προσεγγίσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Το κίνητρο της ενασχόλησης με το συγκεκριμένο ζήτημα σχετίζεται με την εξής σημαντική παρατήρηση. Το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης που αρχικά φάνηκε να επηρεάζει κυρίως την οικονομική ζωή των ανθρώπων, κλόνισε συθέμελα την καθεστηκυία τάξη των πραγμάτων και φυσικά το σύνολο της οικονομικής αλλά και κοινωνικής μας ζωής, επηρεάζοντας άμεσα την καθημερινότητά μας.

Προκειμένου να προσεγγίσουμε το σημαντικό αλλά και πολύπλοκο αυτό ζήτημα θα ξεκινήσουμε από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας που διαθέτουμε μέχρι σήμερα. Μέσα από την παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας θα παρακολουθήσουμε την γέννηση, την εξέλιξη και τις διαφορετικές προσεγγίσεις που ασχολήθηκαν με το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο.

❖ Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης σε διεθνές επίπεδο

Σχεδόν αμέσως μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης οι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί αναλυτές ανά τον κόσμο έγραψαν μια πληθώρα επιστημονικών άρθρων και συγγραμμάτων, στην προσπάθεια τους να προσεγγίσουν το φαινόμενο αυτό μέσα από διαφορετικές οπτικές. Για το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης όπως αυτό εκδηλώθηκε σε διεθνές επίπεδο, κάνει μια ενδελεχή ανάλυση και ο G. Soros (2009) μέσα από το βιβλίο του «The Crash of 2008 and What It Means».

Αν και η άποψη ότι η οικονομική κρίση είναι ουσιαστικά μια παγκοσμιοποιημένη εκδήλωση της κρίσης στα στεγαστικά δάνεια έχει γίνει αποδεκτή από αρκετούς αναλυτές ο Soros (2009) διαφωνεί κάθετα με αυτή την οπτική. Για παράδειγμα, οι Haro & Sullivan (2009) στο άρθρο τους αναφέρουν ότι η αγορά των στεγαστικών δανείων στην Αμερική έπαιξε τον βασικότερο ρόλο στην αποσταθεροποίηση της αμερικανικής οικονομίας και κατ' επέκταση της παγκόσμιας. Ο Soros (2009) ωστόσο, στο βιβλίο του ισχυρίζεται ότι ο ίδιος είχε προβλέψει σωστά ότι η οικονομία είχε να αντιμετωπίσει κάτι μεγαλύτερο από μια απλή κρίση στα στεγαστικά δάνεια. Η κατάσταση στην οικονομία είχε μετατραπεί σε μια διαδικασία συνεχούς αύξησης των συνολικών πιστοδοτήσεων η οποία ξεκίνησε από το δεύτερο

παγκόσμιο πόλεμο και τελικά αποδείχθηκε μια τεράστια «φούσκα» τη δεκαετία του 1980.

Συγκεκριμένα ο ίδιος αναφέρει, ότι στο παρελθόν όταν η παγκόσμια οικονομία έφτανε στα όρια της χρεωκοπίας οι οικονομικοί οργανισμοί κατόρθωναν να παρεμβαίνουν αποτελεσματικά και να σώζουν την κατάσταση. Κάτι παρεμφερές αναμενόταν να γίνει όταν τον Σεπτέμβριο του 2008 ο χρηματοπιστωτικός οργανισμός Lehman Brothers οδηγήθηκε σε χρεωκοπία. Ωστόσο, όπως αποδείχθηκε αργότερα οι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί δεν ήταν προετοιμασμένοι για μια τέτοια εξέλιξη και έτσι δεν κατόρθωσαν να αντιδράσουν με επιτυχία. Μέσα σε λίγες μέρες το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα άρχισε να δέχεται ισχυρούς κραδασμούς από μια σειρά γεγονότων και να οδηγείται σε αποσταθεροποίηση. Οι συνέπειες της αποσταθεροποίησης αυτής ήταν καταστροφικές.

Πιο αναλυτικά, τα CDS* (credit default swaps) εκτοξεύτηκαν στα ύψη και η ασφαλιστική εταιρεία AIG η οποία διέθετε μεγάλο μερίδιο της πώλησης των CDS ήρθε αντιμέτωπη με την επικείμενη αδυναμία πληρωμής. Από την επόμενη κιόλας μέρα ο υπουργός οικονομικών Henry Paulson ξεκίνησε την επιχείρηση για την διάσωση της AIG αν και με εξαιρετικά δυσμενείς όρους. Αλλά τα χειρότερα δεν είχαν έρθει ακόμα. Η εταιρεία Lehman Brothers ήταν από τους βασικούς διαπραγματευτές και εκδότες εμπορικών ομολόγων (commercial paper). Ωστόσο, η αδυναμία της εταιρείας να βρεί το απαραίτητο κεφάλαιο που θα την βοηθούσε να βγει από το αδιέξοδο, την εξανάγκασε να σταματήσει την εξαγορά των μετοχών της στην ονομαστική τους αξία (Soros, 2009).

Η κίνηση αυτή προκάλεσε πανικό μεταξύ των επενδυτών και την επόμενη μέρα παρουσιάστηκε μεγάλη κινητικότητα στην χρηματαγορά. Ο πανικός αυτός όπως ήταν φυσικό επεκτάθηκε και στο χρηματιστήριο. Η Παγκόσμια Τράπεζα των ΗΠΑ όφειλε να δώσει εγγυήσεις σε όλα τα αμοιβαία κεφάλαια της χρηματαγοράς, η πώληση των μετοχών ανεστάλη και το υπουργείο οικονομικών ανακοίνωσε ένα οικονομικό πακέτο ύψους 700 δισεκατομμυρίων δολαρίων για την διάσωση του τραπεζικού συστήματος. Ωστόσο, το οικονομικό αυτό πακέτο δεν πρόσφερε τίποτα παραπάνω από μια προσωρινή ανακούφιση στις χρηματαγορές (Soros, 2009).

Όσο παράξενο κι αν φαίνεται, το υπουργείο οικονομικών δεν ήταν προετοιμασμένο να αντιμετωπίσει τις συνέπειες από την κίνηση του Paulson να επιτρέψει την αποτυχία της Lehman Brothers. Όταν το οικονομικό σύστημα κατέρρευσε ο ίδιος απευθύνθηκε στο Κογκρέσο, χωρίς ωστόσο να διαθέτει σαφή

εικόνα για το πώς θα χρησιμοποιηθούν τα χρήματα που ζητούσε. Αντίθετα, είχε μόνο μια γενική ιδέα για την δημιουργία ενός Οργανισμού Εμπιστοσύνης η οποία δεν ευδοκίμησε μια και το Κογκρέσο τελικά δεν συμφώνησε.

Η κατάσταση στην οικονομία συνέχισε να χειροτερεύει. Την περίοδο αυτή, η Παγκόσμια Τράπεζα των ΗΠΑ κλήθηκε επανειλημμένως να επεκτείνει την ζωή πολλών επενδυτικών τραπεζών και οικονομικών οργανισμών.

Κατά την ετήσια συνάντηση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου στην Ουάσιγκτον το Οκτώβριο του 2008 οι Ευρωπαίοι ηγέτες συμφώνησαν ότι θα παρείχαν τις απαραίτητες εγγυήσεις προκειμένου να μην επιτρέψουν σε κανένα μεγάλο ευρωπαϊκό οικονομικό οργανισμό να χρεοκοπήσει. Οι Ευρωπαίοι ωστόσο δεν μπόρεσαν να καταλήξουν σε μια κοινή ευρωπαϊκή στρατηγική για την οικονομία με αποτέλεσμα κάθε χώρα να θεσπίσει του δικούς της κανονισμούς. Οι ΗΠΑ μάλιστα ακολούθησαν και εκείνες με την σειρά τους το παράδειγμα της Ευρώπης (Soros, 2009).

Οι διακανονισμοί αυτοί προκάλεσαν μια αντίστροφη αρνητική επίδραση στην οικονομία. Επέφεραν δηλαδή, επιπρόσθετη πίεση στις χώρες που δεν μπορούσαν να παρέχουν αξιόπιστες εγγυήσεις στους οικονομικούς τους οργανισμούς. Η Ισλανδία βρέθηκε σε κατάσταση κατάρρευσης. Η μεγαλύτερη τράπεζα της Ουγγαρίας διένυσε μια πολύ κρίσιμη περίοδο. Η αγορά των κρατικών ομολόγων καθώς η οικονομία και άλλων ανατολικοευρωπαϊκών χωρών πέραν της Ουγγαρίας ξεκίνησαν μια σφοδρή πτώση.

Το ίδιο συνέβει και στην Βραζιλία, το Μεξικό, την Ασία και σε μικρότερο βαθμό στην Τουρκία, την Νότιο Αφρική, την Κίνα, την Ινδία, την Αυστραλία και την Νέα Ζηλανδία. Το ευρώ βυθίστηκε και το γεν (yen) ανέβηκε. Από την άλλη, το δολάριο απέκτησε μια κάποια ισχύ λόγω των εμπορικών συναλλαγών της Αμερικής με άλλες χώρες (Soros, 2009).

Οι αλλαγές αυτές στην οικονομία είχαν ένα τρομακτικό αντίκτυπο στη συμπεριφορά και τις στάσεις των καταναλωτών, των επιχειρήσεων και των οικονομικών οργανισμών ανά τον κόσμο. Στην πραγματικότητα, το οικονομικό σύστημα περνούσε κρίση από τον Αύγουστο του 2007, αλλά το ευρύ κοινό δεν το αντιλήφθηκε. Πέραν ελαχίστων εξαιρέσεων οι επιχειρήσεις συνέχισαν να λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο όπως και παλαιότερα.

Όλα αυτά άλλαξαν τις εβδομάδες που ακολούθησαν μετά τις 15 Σεπτεμβρίου του 2008. Η παγκόσμια οικονομία ξεκίνησε μια τρελή καθοδική πορεία, κάτι που

παρουσιάστηκε και μέσα από τα στοιχεία των στατιστικών αναλύσεων Οκτωβρίου – Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς. Οι επιπτώσεις στον παγκόσμιο πλούτο ήταν τεράστιες. Τα αποθέματα για τις συντάξεις, οι υποτροφίες των πανεπιστημίων και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα έχασαν περίπου το 20 με 40% του κεφαλαίου τους μόλις μέσα σε μερικούς μήνες – και μάλιστα πριν αποκαλυφθεί το σκάνδαλο Bernard Madoff των 50 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Η αυτοτροφοδοτούμενη πεποίθηση ότι αντιμετωπίζουμε μια μακρά και σε βάθος ύφεση, είναι πλέον ευρέως διαδεδομένη (Soros, 2009).

Στην Αμερική, η Παγκόσμια Τράπεζα αντέδρασε δυναμικά μειώνοντας τα επιτόκια σχεδόν στο μηδέν. Η κυβέρνηση του Ομπάμα ετοίμασε ένα ελκυστικό διετές δημοσιονομικό πακέτο ύψους 850 δισεκατομμυρίων δολαρίων ενώ παράλληλα έλαβε και άλλα δραστικά μέτρα.

Όσον αφορά τον υπόλοιπο κόσμο, το ΔΝΤ αποδείχτηκε ο νέος οργανισμός που επιτρέπει σε περιφερειακές χώρες οι οποίες βρίσκονται σε δυσμενείς οικονομικές συνθήκες να δανειστούν χρήματα. Ωστόσο, τα ποσά που δανείζει το ΔΝΤ είναι αναλογικά περιορισμένα και η πιθανότητα να στιγματιστεί η οικονομία της χώρας που δανείζεται τα χρήματα είναι εμφανής. Σαν αποτέλεσμα, πολλές χώρες αποφεύγουν να προσφύγουν σε αυτό.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο Soros (2009) αναφέρει ότι η χρεοκοπία του οικονομικού οργανισμού Lehman Brothers μπορεί να συγκριθεί με την πτώχευση των τραπεζών τη δεκαετία του 1930. Όπως και τότε έτσι και τώρα απορεί κανείς πως αφήσαμε να συμβεί κάτι τέτοιο. Η ευθύνη, σύμφωνα με τον Soros (2009), βαραίνει κατηγορηματικά τις οικονομικές αρχές και συγκεκριμένα το υπουργείο Οικονομικών και την Ομοσπονδιακή Τράπεζα. Αν και οι οργανισμοί αυτοί ισχυρίζονται πως ο νόμος δεν τους έδωσε την απαιτούμενη ελευθερία κινήσεων προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίσιμη αυτή κατάσταση, ο Soros υποστηρίζει πως αυτό είναι ένα μάλλον σαθρό επιχείρημα. Σε περίοδο κρίσης μπορούσαν και όφειλαν να κάνουν οτιδήποτε φαινόταν αναγκαίο προκειμένου να αποτρέψουν την κατάρρευση του οικονομικού συστήματος. Δυστυχώς δεν έπραξαν ως όφειλαν, με αποτέλεσμα τις δυσμενείς και πολλές φορές καταστροφικές συνέπειες για τις οικονομίες των χωρών σε ολόκληρο τον κόσμο.

❖ **Η οικονομική ύφεση στην Ελλάδα**

Η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008 βρήκε την ελληνική οικονομία σε μια κατάσταση δημοσιονομικής αστάθειας - δεδομένου του τεράστιου δημόσιου χρέους και της δομικής αδυναμίας - η οποία έγινε εμφανής μέσα από το τεράστιο έλλειμμα της χώρας. Από την άλλη, το τραπεζικό σύστημα ήταν αναλογικά ισχυρό αλλά παράλληλα εκτεθειμένο στους κινδύνους από τις αναδυόμενες αγορές της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Οι κλάδοι που προσβλήθηκαν πιο έντονα από την κρίση είναι εκείνοι των κατασκευών, του τουρισμού, της ναυτιλίας καθώς και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις (Pagoulatos, Triantopoulos, 2009).

Εδώ και πάνω από μια δεκαετία, η ελληνική οικονομία παρουσίαζε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και μάλιστα από τους υψηλότερους στην ευρωζώνη. Ωστόσο, η ανάπτυξη αυτή συνοδευόταν από περιορισμένη μόνο τήρηση των προτεινόμενων από την ευρωπαϊκή ένωση μεταρρυθμίσεων. Συγκεκριμένα, μεταξύ του 1999 και του 2008, η μέση αύξηση του ΑΕΠ έφτασε περίπου το 4% με αποτέλεσμα τη μείωση των επίσημων ποσοστών της ανεργίας από 12% που ήταν το 1999 στο 7.6% το 2008 (Pagoulatos, Triantopoulos, 2009).

Το 2009, μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, οι περισσότεροι αναλυτές προέβλεπαν ραγδαία αύξηση της ανεργίας και μηδενική ή/ και αρνητική αύξηση του ΑΕΠ. Ορισμένοι μάλιστα πρότειναν ότι η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να αψηφήσει τους περιορισμούς του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης (ΣΣΑ) και τις υπαγορεύσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και να ακολουθήσει μια τολμηρή πολιτική σύμφωνα με το Κεϋνσιανό υπόδειγμα. Παρ' όλα αυτά, η ικανότητα της ελληνικής οικονομίας να ασκήσει αντικυκλική πολιτική έχει υπονομευτεί οριστικά από την χρόνια αδυναμία της να αποκτήσει δημοσιονομική πειθαρχία σε περιόδους οικονομικής ανάκαμψης. Δηλαδή, η ελληνική οικονομία απέτυχε μέχρι σήμερα να επωφεληθεί από τις περιόδους οικονομικής ευημερίας αυξάνοντας τα έσοδα της και μειώνοντας το δημόσιο χρέος (Pagoulatos, Triantopoulos, 2009).

Αναλυτικότερα, μετά τις βουλευτικές εκλογές τον Οκτώβριο του 2009 η «φαρσοκωμωδία» που παιζόταν για χρόνια και τα λεγόμενα ελληνικά μαθηματικά – τα γνωστά Greek Statistics – αποκαλύφθηκαν στο ευρύ κοινό. Έτσι βγήκε στο φως η δημοσιονομική τραγωδία μιας χώρας που λύγισε από το αβάσταχτο βάρος του χρέους και του ελλείμματος που δεν ήταν σε θέση να διαχειριστεί. Η επικείμενη καταστροφή μάλιστα περιγράφηκε γλαφυρά από τον Γ. Παπακωνσταντίνου, το νεοεκλεγέντα

υπουργό Οικονομικών της κυβέρνησης Παπανδρέου, ο οποίος παρομοίωσε την ελληνική οικονομία με τον Τιτανικό που πλέει προς το παγόβουνο (Matsas, 2010).

Ο Matsas (2010) αναφορικά με την δήλωση αυτή του Γ. Παπακωνσταντίνου διατυπώνει το εξής ερώτημα: η παρομοίωση του Τιτανικού άραγε περιγράφει μόνο την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας; Η μήπως τελικά η Ελλάδα είναι απλά η κορυφή του παγόβουνου το οποίο ευθύνεται για το ναυάγιο του καπιταλισμού που σήμερα βυθίζεται σε ένα ωκεανό χρέους;

Η κατάρρευση της Lehman Brothers τον Σεπτέμβριο του 2008, το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και η κρίση του Ντουμπάϊ στο τέλος του 2009 ήταν τα πρώτα συμπτώματα μιας διεθνούς και συνεχώς εξαπλωμένης «ασθένειας». Μετά από όλα αυτά, ακολούθησε και η αποκαλούμενη «ελληνική τραγωδία» υπό την έννοια της αδυναμίας, δηλαδή μιας Ελλάδας υπερχρεωμένης που απασχολεί το προσκήνιο εξαιτίας της δυσχερούς οικονομικής της θέσης (Matsas, 2010).

Σχολιάζοντας την περίπτωση της Ελλάδας, τα στελέχη μεγάλων δυτικών τραπεζών προέβλεψαν σωστά ότι «μετά από δύο χρόνια ανησυχίας για τα στεγαστικά δάνεια και τον εταιρικό κίνδυνο, ο κίνδυνος από το δημόσιο χρέος επρόκειτο να αναδειχθεί σε μεγάλο ζήτημα για το 2010 τόσο για τις τράπεζες όσο και για την ευρύτερη επενδυτική κοινότητα».

Μέχρι σήμερα, το δημόσιο χρέος θεωρούνταν ακίνδυνο. Ο David Roche και ο Bob McKee (2009) έγραψαν στους Financial Times ότι «το δημόσιο χρέος είναι η λυδία λίθος σύμφωνα με το οποίο εκτιμώνται άλλα μεγαλύτερου ρίσκου χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία» (στο Matsas, 2010). Η επαναξιολόγηση του δημόσιου χρέους και η εκτίμηση πως πρόκειται για επικίνδυνο χρέος μπορεί να προκαλέσει πραγματικό σεισμό στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Μπορεί να δυναμιτίσει την ισορροπία των μέχρι πρότινος ασφαλών οικονομικών οργανισμών. Αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει ένα νέο κεφάλαιο στην πιστωτική κρίση. Αυτό το νέο κεφάλαιο, σύμφωνα με τους δύο παραπάνω συγγραφείς, είναι η λογική εξέλιξη της τρέχουσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και έχει ήδη ξεκινήσει. Η εμφάνιση μιας σειράς ελλειμμάτων στο δημόσιο χρέος απειλούν ολόκληρο το χρηματοοικονομικό σύστημα.

Μέχρι το τέλος του 2010, το δημόσιο χρέος του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και την Ανάπτυξη των χωρών θα έχει εκτιναχθεί περίπου στο 70%, από 44% του ΑΕΠ το 2006 σε 71%. Το κρίσιμο σημείο για το δημόσιο χρέος, σύμφωνα με έρευνες του ΔΝΤ και των Reinhart & Rogoff (2009) είναι μεταξύ του 60-

90% του ΑΕΠ – πέρα από αυτό το κρίσιμο σημείο η ανάπτυξη μειώνεται και η οικονομία συρρικνώνεται (Izabella Kaminska, ‘Behold the debt spiral’, FT Alphaville blog, 2009, <http://ftalphaville.ft.com/blog/2010/04/08/197881/behold-the-debt-spiral/>; στο Matsas, 2010). Το δημόσιο χρέος στις ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο και την ευρωζώνη έχει ήδη ξεπεράσει αυτό το σημείο, και στην Ιαπωνία ανεβαίνει επίσης σημαντικά πάνω από αυτό το σημείο. Ο πρόεδρος του ΔΝΤ, Dominique Strauss- Kahn, έχει προειδοποιήσει ότι το δημόσιο χρέος στις ανεπτυγμένες οικονομίες θα φτάσει περίπου στο 110% του ΑΕΠ το 2014. Ο ίδιος αποκάλεσε την πρόβλεψη του αυτή «μια τρομερή πρόκληση» και συνέχισε αναφέροντας ότι «για την επόμενη μια ή δυο δεκαετίες, θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν κυκλικές διακυμάνσεις προς τα επάνω προκειμένου να μειωθεί το δημόσιο χρέος παρά οικονομικές δαπάνες ή μείωση των φόρων» (‘IMF warns high public debt “tremendous” challenge’, Reuters, 10 April 2010; στο Matsas, 2010).

Η ελληνική περίπτωση θα πρέπει λοιπόν, να ειδωθεί μέσα από την πρίσμα ενός παγκόσμιου, ιδιαίτερου και σύνθετου φαινομένου που συνδέεται με την χρεωκοπία του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η Ελλάδα όπως γράφει ο Mohamed El- Erian (2010), διευθύνων σύμβουλος της Pimco «αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου και ιστορικά ανοικείου φαινομένου, αυτό της παράλληλης και εκτεταμένης διάσπασης του ισολογισμού πολλών βιομηχανικών χωρών. Για το λόγο αυτό, πολλές χώρες θα πρέπει να δέσουν το ζωνάρι τους» (Mohamed El-Erian, ‘Why the Greek rescue isn’t going to plan’, Financial Times, 7 April 2010; στο Matsas, 2010).

Σήμερα διατυπώνονται προειδοποιήσεις ότι οι παγκόσμιες επιπτώσεις μιας δημοσιονομικής τραγωδίας δεν πρόκειται να περιοριστούν στην Ελλάδα, ούτε στην νότια Ευρώπη. Ο νέο- φιλελεύθερος Niall Ferguson βλέπει την ελληνική κρίση να μεταφέρεται στην Αμερική, συγκεκριμένα ο ίδιος αναφέρει: «ξεκίνησε στην Αθήνα και εξαπλώνεται στη Λισαβόνα και την Μαδρίτη. Αλλά θα ήταν τεράστιο λάθος να υποθέσουμε ότι η κρίση του δημόσιου χρέους που ξεδιπλώνεται θα περιοριστεί στις πιο αδύναμες οικονομίες της ευρωζώνης... πρόκειται για δημοσιονομική κρίση του δυτικού κόσμου» (Niall Ferguson, ‘A Greek crisis is coming to America’, Financial Times, 10 February 2010; στο Matsas, 2010).

Για την αναδιπλούμενη ελληνική τραγωδία «όλος ο κόσμος είναι μια σκηνή» και όλοι οι ηθοποιοί, όλες οι αντιπαρατιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις, τάξεις και

θέσεις, ενεργούν και συγκρούονται «σε αυτό το ευρύ και οικουμενικό θέατρο» (Matsas, 2010).

Το αποκορύφωμα της αποκαλούμενης κατά τον Matsas (2010) «ελληνικής τραγωδίας» ήρθε στις 23 Απριλίου 2010 όπου ο πρωθυπουργός της χώρας κ. Γ. Παπανδρέου έκανε δηλώσεις από το Καστελόριζο. Στις δηλώσεις του αυτές ο πρωθυπουργός ζήτησε και επίσημα από τους εταίρους της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση την ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης. Παρά τις πολλές αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν ο δανεισμός της χώρας από το ΔΝΤ είναι γεγονός καθώς και η εφαρμογή μιας σειράς αμφιλεγόμενων μέτρων που τον συνοδεύουν.

❖ **Αποδιδόμενες αντιλήψεις για την παγκόσμια οικονομική κρίση**

Μετά την παρουσίαση του φαινομένου της οικονομικής κρίσης σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο, στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στην ενδιαφέρουσα έρευνα των Leiser, Bourgeois-Gironde και Benita (2010). Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, τα τελευταία χρόνια έχει εκδηλωθεί ένα ολοένα και αυξανόμενο ενδιαφέρον στο τρόπο που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα οικονομικά ζητήματα, καθώς ολοένα και περισσότεροι συνειδητοποιούν ότι η αντίληψη (perception) γύρω από τα οικονομικά είναι από μόνη της ένας σημαντικός οικονομικός παράγοντας. Μάλιστα, έχουν ήδη παρατηρηθεί οι διαφορές μεταξύ των απλών αντιλήψεων των ανθρώπων και των οικονομολόγων. Οι Blendon et al. (1997) (in Leiser, Bourgeois-Gironde & Benita, 2010) αναφέρουν τα αποτελέσματα δύο ερευνών τους σύμφωνα με τα οποία οι άνθρωποι έχουν μια πιο ζοφερή εικόνα στο μυαλό τους για το τι συνέβει σε οικονομικό επίπεδο στη μέση οικογένεια και είναι πολύ πιο απαισιόδοξοι για το μέλλον συγκριτικά με τους περισσότερους οικονομολόγους. Επίσης, οι άνθρωποι παραθέτουν εντελώς διαφορετικούς λόγους από τους επιστήμονες οικονομολόγους προκειμένου να εξηγήσουν το γιατί η οικονομία βρίσκεται σε αυτή την κατάσταση. Άλλες μελέτες προτείνουν ότι οι οικονομικές πεποιθήσεις των επιστημόνων οικονομολόγων και του κόσμου απέχουν συστηματικά. Η σχετική σημασία που αποδίδεται από τους συμμετέχοντες στην έρευνα των Leiser, Bourgeois-Gironde & Benita (2010) στους διάφορους οικονομικούς παράγοντες επίσης διαφέρει σημαντικά. Οι οικονομολόγοι για παράδειγμα, πιστεύουν ότι το εξωτερικό εμπόριο, η συρρίκνωση και η κατάρριψη των μονοπωλίων θα βοηθήσουν στη βελτίωση της οικονομίας, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι οι απλοί άνθρωποι που δεν έχουν καμία απολύτως

σχέση με τα οικονομικά. Άλλες μελέτες έχουν επικεντρωθεί στον αντίκτυπο διαφόρων ψυχολογικών, κοινωνικών και οικονομικών στοιχείων σε παράγοντες όπως η εκπαίδευση, το εισόδημα ή η εργασιακή ασφάλεια και το πώς αυτά επηρεάζουν τον τρόπο που οι άνθρωποι βλέπουν τα πράγματα (Allen et al., 2005; Bastounis et al., 2004; Caplan, 2001; Lewis et al., 1987; Walstad and Rebeck, 2002; in Leiser, Bourgeois-Gironde & Benita, 2010). Συγκεκριμένα, όπως είναι αναμενόμενο, η κατάρτιση ή μη στα οικονομικά είναι ένας σημαντικός παράγοντας, και ο Caplan (2007) αποκομίζει σημαντικά συμπεράσματα για την δημοκρατική διαδικασία μέσα από αυτές τις διαφορές στις αντιλήψεις των ανθρώπων.

Μια διαφορετική αντίληψη σχετική με την κατανόηση των οικονομικών βασίζεται στην προσέγγιση των κοινωνικών αναπαραστάσεων προκειμένου να ανακαλύψει τις σχέσεις μεταξύ των εννοιών. Το ανθρώπινο μυαλό δεν είναι ακριβώς φτιαγμένο έτσι ώστε να σκέφτεται τα οικονομικά (Leiser and Aroch, 2009; Pinker, 2002; Rubin, 2003; in Leiser, Bourgeois-Gironde & Benita, 2010). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, όπως ήδη αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, έχουν οριστεί σαν κοινωνικά μοιρασμένες ιδέες, γνώμες, στάσεις και θεωρίες (Moscovici, 1981, 1984). Επηρεάζονται από τον δημόσιο διάλογο- από τα ΜΜΕ, το διαδίκτυο, τον πολιτικό διάλογο κ.λπ.- ωστόσο διατηρούν τη δική τους συνοχή. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις επηρεάζουν με τη σειρά τους τη διάδοση των κανονιστικών θεωριών τις οποίες επεξεργάζονται και χρησιμοποιούν οι επαγγελματίες, αλλοιώνοντας και ρυθμίζοντας τις ενώ παράλληλα τις εξομοιώνουν.

Η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008- 2009 είναι μια πολύ καλή ευκαιρία για την περαιτέρω προώθηση αυτών των διερευνήσεων. Οι συγγραφείς του συγκεκριμένου άρθρου βέβαια διευκρινίζουν ότι η οικονομική κρίση είναι σε μεγάλο βαθμό κρίση στην εμπιστοσύνη που δείχνουν οι άνθρωποι, με τις αντιλήψεις των απλών ανθρώπων να επηρεάζουν την πολιτική και αντίστροφα. Σύμφωνα με τους ίδιους, η οικονομική κρίση είναι και μια κρίση του συστήματος, υπό την έννοια ότι επηρέασε όλα τα παρακλάδια της οικονομίας. Επίσης, είναι μια κρίση διεθνής, μια και οι τιμές στα στεγαστικά δάνεια στην Καλιφόρνια επηρέασαν την οικονομία στην Ισλανδία. Τέλος, έχει αναφερθεί ότι προκλήθηκε από τα «ζωικά πνεύματα», φράση που οι Akerlof and Shiller (2009) υιοθέτησαν για να περιγράψουν μια σειρά από συναισθηματικούς και μη βασισμένους στη λογική παράγοντες που επιδρούν στην διαδικασία λήψης απόφασης.

Η ερώτηση που θέτουν λοιπόν οι Leiser, Bourgeois-Gironde και Benita (2010) είναι πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση και πώς η αντίληψη της κρίσης επηρεάζεται από διάφορους ανεξάρτητους παράγοντες, όπως το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, η επίσημη εκπαίδευση/ πιστοποίηση στον τομέα των οικονομικών, ο βαθμός στον οποίο έχει δεχτεί κανείς προσωπικά την αρνητική επιρροή της οικονομικής κρίσης, ή τη θρησκεία.

Προκειμένου να διερευνήσουν το παραπάνω ερώτημα οι συγγραφείς κατασκεύασαν ένα ερωτηματολόγιο αποτελούμενο από 38 στοιχεία (items). Το μέγεθος του δείγματος ήταν 1707 ερωτηματολόγια, που μοιράστηκαν στους συμμετέχοντες μέσα από το διαδίκτυο σε μια πληθώρα εθελοντών σε διάφορες χώρες (τη Γαλλία, τις ΗΠΑ, τη Ρωσία, τη Γερμανία, το Ισραήλ και την υποσαχάρια Αφρική). Οι συμμετέχοντες βαθμολόγησαν την συμβολή ενός σημαντικού αριθμού πιθανών παραγόντων που συνετέλεσαν στην εκδήλωση της κρίσης, και απάντησαν και σε μερικές συμπληρωματικές ερωτήσεις.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αποκάλυψαν δύο πολύ σημαντικές συλλήψεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι η οικονομία απαρτίζεται από άτομα, με μειονεκτήματα ηθικού χαρακτήρα ή/ και γνωστικά. Η άλλη, αντιμετωπίζει την κρίση σαν ένα πολύπλοκο σύστημα, το οποίο διαθέτει μεγάλη ελαστικότητα και λειτουργεί κυκλικά. Ωστόσο, τα ευρήματα της έρευνας ενισχύουν περισσότερο την πρώτη παρά τη δεύτερη σύλληψη. Επίσης, διάφορες δημογραφικές μεταβλητές βρέθηκε να επηρεάζουν σημαντικά αυτές τις διαστάσεις. Μέσα σε αυτές τις δημογραφικές μεταβλητές συμπεριλαμβάνονται το κοινωνικοοικονομικό στάτους, η εκπαίδευση στα οικονομικά, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις καθώς και η έκταση στην οποία ο ίδιος ο ερωτώμενος επηρεάστηκε από την κρίση (Leiser, Bourgeois-Gironde & Benita, 2010)

❖ **Η επίδραση ψυχοκοινωνικών παραγόντων στην εκδήλωση του φαινομένου της οικονομικής κρίσης**

Πέραν της ιστορικής προσέγγισης που επιχειρήθηκε αναφορικά με το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης, στο σημείο αυτό επιδιώκεται μια εις βάθος ανάλυση του μέσα από το πρίσμα της Ψυχολογίας. Για το πώς η ανθρώπινη ψυχολογία είναι σε θέση να επηρεάσει την Οικονομία εξηγούν οι νομπελίστες Οικονομίας, Akerlof και Shiller (2009) στο βιβλίο τους “Animal Spirits: How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism”.

Οι συγγραφείς αναφέρουν στο βιβλίο τους ότι, προκειμένου να κατανοήσουμε το πώς λειτουργούν οι οικονομίες και πώς θα πρέπει να τις διαχειριστούμε για να ευημερήσουμε, θα πρέπει να δώσουμε προσοχή στα πρότυπα σκέψης που εξάπτουν τις ιδέες και τα συναισθήματα των ανθρώπων, δηλαδή στα ζωικά τους πνεύματα (animal spirits). Με άλλα λόγια, δεν θα μπορέσουμε ποτέ να κατανοήσουμε ουσιαστικά τα σημαντικά οικονομικά γεγονότα παρά μόνο αν έρθουμε αντιμέτωποι με το γεγονός ότι τα αίτιά τους είναι σε μεγάλο βαθμό ψυχικού χαρακτήρα (Akerlof & Shiller, 2009).

Δυστυχώς, οι περισσότεροι οικονομικοί αναλυτές και συγγραφείς φαίνεται να μην το αναγνωρίζουν αυτό και συχνά πέφτουν σε λαθεμένες επεξηγήσεις των οικονομικών γεγονότων. Υποθέτουν μάλιστα, ότι οι αλλαγές στα συναισθήματα, τις εντυπώσεις και τα πάθη των ανθρώπων τελικά δεν έχουν μεγάλη σημασία. Συγκεκριμένα, θεωρούν ότι τα οικονομικά γεγονότα οδηγούνται είτε από ανεξιχνίαστους τεχνικούς παράγοντες είτε από ασταθείς κυβερνητικές κινήσεις. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τους Akerlof και Shiller (2009) τα αίτια που προκαλούν τα διάφορα οικονομικά γεγονότα είναι ιδιαιτέρως οικεία και πηγάζουν από την καθημερινή σκέψη των ανθρώπων.

Η παραδοσιακή οικονομική θεωρία διδάσκει τα οφέλη της ελεύθερης αγοράς, την οποία υποθέτει πως θα είναι υποχρεωτικά τέλεια και σταθερή. Σαν αποτέλεσμα, υπάρχει μικρή ή και καθόλου ανάγκη για κρατική παρέμβαση. Αυτός ο τρόπος σκέψης προέρχεται από τον Adam Smith. Ο ίδιος υποστηρίζει μέσα από το έργο του ότι οι άνθρωποι επιδιώκουν με λογικό τρόπο τα οικονομικά τους συμφέροντα. Και σίγουρα το κάνουν. Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν οι Akerlof και Shiller (2009), ο Adam Smith δεν λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι οι άνθρωποι καθοδηγούνται επίσης και από άλλου είδους κίνητρα πέρα των οικονομικών τους κινήτρων. Και πέραν τούτου, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός, ότι αφενός οι άνθρωποι ορισμένες φορές δεν φέρονται λογικά και αφετέρου κάποιες φορές είναι θύματα απάτης. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τους Akerlof και Shiller (2009) ο Adam Smith δεν έχει λάβει υπόψη του τα ζωικά πνεύματα των ανθρώπων (animal spirits).

Από την άλλη πλευρά, ο John Maynard Keynes που επιζητούσε την πλήρη απασχόληση, έδωσε μεγάλη βαρύτητα στα ζωικά πνεύματα (animal spirits). Υπογράμμισε μάλιστα την θεμελιώδη σημασία τους στους υπολογισμούς και τις αποφάσεις των επιχειρήσεων. Στην ερώτηση: αφού υπάρχει τόσο μεγάλη αβεβαιότητα, πως παίρνονται οι οικονομικές αποφάσεις; Ο ίδιος απαντά ότι «οι

αποφάσεις έρχονται σαν αποτέλεσμα των ζωικών πνευμάτων». Είναι το αποτέλεσμα «μιας πηγιαίας ανάγκης για δράση».

Η αρχική χρήση του όρου, στην αρχαία και μεσαιωνική λατινική του μορφή ήταν *spiritus animalis*, η λέξη *animal* σημαίνει «του μυαλού» ή «εμψύχωση». Αναφέρεται δηλαδή σε μια θεμελιώδη πνευματική ενέργεια και δύναμη ζωής. Αλλά σύμφωνα με την σύγχρονη οικονομική θεωρία ο όρος *animal spirits* έχει αποκτήσει ένα διαφορετικό νόημα. Αποτελεί πλέον ένα οικονομικό όρο, ο οποίος αναφέρεται σε ένα αβέβαιο και ασυνεπές στοιχείο της οικονομίας. Αναφέρεται στην ιδιαίτερη σχέση των ανθρώπων με την αβεβαιότητα και την ασάφεια. Κάποιες φορές η αβεβαιότητα μπορεί να αποδειχθεί καταστροφική, άλλες πάλι φορές μας κινητοποιεί, βοηθώντας τους ανθρώπους να ξεπερνούν τους φόβους και την αναποφασιστικότητά τους (Akerlof & Shiller, 2009).

Μάλιστα οι Akerlof και Shiller (2009) κάνουν μια πολύ ενδιαφέρουσα παρομοίωση. Παρομοιάζουν την οικονομία με την οικογένεια. Συγκεκριμένα, αναφέρουν ότι όπως οι οικογένειες κάποιες φορές είναι δεμένες και κάποιες φορές διαφωνούν, κάποιες φορές είναι χαρούμενες και άλλες λυπημένες, κάποιες φορές τα καταφέρνουν και άλλες όχι, έτσι και ολόκληρες οικονομίες περνούν καλές και κακές περιόδους. Ο κοινωνικός ιστός αλλάζει. Ο βαθμός εμπιστοσύνης που έχει ο ένας για τον άλλο αλλάζει. Και η επιθυμία μας να αναλάβουμε ευθύνες και να δεσμευτούμε είναι συνεχής.

Η άποψη ότι οι οικονομικές κρίσεις, όπως για παράδειγμα η τωρινή και η κρίση στα στεγαστικά δάνεια, προκαλούνται κυρίως λόγω της αλλαγής του τρόπου σκέψης έρχεται αντιμέτωπη με το παραδοσιακή οικονομική σκέψη. Ωστόσο, το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης μαρτυρά τον σημαντικό ρόλο αυτών των αλλαγών του τρόπου σκέψης. Η κρίση φαίνεται να προκλήθηκε ακριβώς εξαιτίας αυτών των αλλαγών στην εμπιστοσύνη, τις προσκλήσεις, του θυμού, της προσβολής και των ψευδαισθήσεων – αλλά κυρίως επειδή άλλαξαν οι ιστορίες γύρω από την φύση της οικονομίας.

Το βιβλίο των Akerlof και Shiller (2009) αμφισβητεί την παραδοσιακή οικονομική σκέψη. Σύμφωνα με τη δική τους οπτική, η οικονομική θεωρία θα πρέπει να πηγάζει από τις αποκλίσεις που πράγματι συμβαίνουν και είναι παρατηρήσιμες. Στον βαθμό που τα ζωικά πνεύματα υπάρχουν στην οικονομία της καθημερινής ζωής, μια περιγραφή του πως πραγματικά λειτουργεί η οικονομία θα πρέπει να λάβει υπόψη της αυτά τα ζωικά πνεύματα.

Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο τους οι Akerlof και Shiller (2009) περιγράφουν πέντε διαφορετικές όψεις των ζωικών πνευμάτων και πως αυτά επηρεάζουν τις οικονομικές αποφάσεις – την εμπιστοσύνη, τη δικαιοσύνη, τη διαφθορά και την αντικοινωνική συμπεριφορά, η ψευδαίσθηση χρήματος (ή κατά άλλους πλάνη χρημάτων) και οι ιστορίες:

- Ο θεμέλιος λίθος της θεωρίας τους αφορά την *εμπιστοσύνη* και τους μηχανισμούς ανάδρασης μεταξύ αυτής και της οικονομίας που ενισχύουν τις αναταραχές.
- Ο καθορισμός των αμοιβών και των τιμών εξαρτώνται σημαντικά από τις αντιλήψεις σχετικά με τη *δικαιοσύνη*.
- Αναγνωρίζουν επίσης το δέλεαρ της *διαφθοράς και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς* και το ρόλο που παίζουν στην οικονομία.
- Η *ψευδαίσθηση χρήματος* (money illusions) είναι ένας ακόμη θεμέλιος λίθος στη θεωρία τους. Ο πληθωρισμός ή η ύφεση προκαλούν σύγχυση στο κόσμο με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να μην κατανοούν πλήρως τις συνέπειες τους.
- Τέλος, η αίσθηση της πραγματικότητας που διακατέχει τους ανθρώπους, δηλαδή η αίσθηση του ποιοι είμαστε και τι κάνουμε πλέκεται με την ιστορία της ζωής μας και της ζωής των άλλων ανθρώπων. Το συνονθύλευμα τέτοιων *ιστοριών* είναι η εθνική και η παγκόσμια ιστορία, η οποία από μόνη της παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην οικονομία.

Δυστυχώς λόγω οικονομίας χώρου και χρόνου δεν θα ήταν εφικτό να αναλύσουμε την κάθε μια οπτική ξεχωριστά και να παρακολουθήσουμε λεπτομερώς τη σχέση τους με την οικονομία. Ωστόσο, καταλήγοντας στο βιβλίο τους οι Akerlof και Shiller (2009) αναφέρουν ότι το ουσιαστικό ζήτημα είναι ότι η λειτουργία της οικονομίας και ο ρόλος των κυβερνήσεων δεν μπορεί να περιγραφεί μόνο μέσω των οικονομικών κινήτρων. Οι λύσεις στα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν πολλές χώρες ανά τον κόσμο θα πρέπει να αναζητηθούν σε πολιτικές που να περιλαμβάνουν τα ζωικά πνεύματα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Προς μια απόπειρα εμπειρικής κοινωνιοψυχολογικής διερεύνησης για την πρόσληψη της οικονομικής κρίσης

Όπως πολύ σωστά αναφέρει και ο τίτλος του συγκεκριμένου κεφαλαίου, το παρόν πόνημα συνιστά μια απόπειρα εμπειρικής κοινωνιοψυχολογικής διερεύνησης για την πρόσληψη της οικονομικής κρίσης. Ή για να το πούμε διαφορετικά, η συγκεκριμένη διερεύνηση διατηρώντας πάντα το πρίσμα της κοινωνιοψυχολογικής ανάλυσης επιθυμεί να εξετάσει το σημαντικότερο φαινόμενο του 21^{ου} αιώνα, την παγκόσμια οικονομική κρίση.

Ωστόσο, δεν είναι δυνατό να μιλάμε για μια κοινωνιοψυχολογική ανάλυση χωρίς να αναφερθούμε στις κοινωνικές αναπαραστάσεις. Αν και ο στόχος μας δεν είναι η λεπτομερής επεξήγηση των κοινωνικών αναπαραστάσεων, ωστόσο το παρόν κείμενο θα ήταν ελλιπές αν δεν αναφέραμε το όνομα του Serge Moscovici, μέσα από το έργο του οποίου, όπως είναι γνωστό, προέρχεται η σύλληψη της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Στην πραγματικότητα, ο Moscovici διεύρυνε την έννοια των συλλογικών αναπαραστάσεων του Durkheim (1898) με στόχο να κατανοήσει την παραγωγή και την επεξεργασία της γνώσης (Χρυσοχόου, 2005).

Οι αναπαραστάσεις ονομάζονται «κοινωνικές», υπό την έννοια ότι δεν πρόκειται για ατομικές κοινωνικές νοητικές δραστηριότητες, αλλά για συλλογικές επεξεργασίες της γνώσης. Με άλλα λόγια, το επίθετο «κοινωνικές» προσδιορίζει τις αναπαραστάσεις όχι μόνο επειδή τις συμμερίζονται μέλη διαφορετικών ομάδων αλλά ουσιαστικά επειδή αποτελούν το προϊόν μιας συλλογικής παραγωγής νοήματος για ένα αντικείμενο. Η συλλογική παραγωγή νοήματος είναι αποτέλεσμα των διαδικασιών επικοινωνίας και κοινωνικής επιρροής που χαρακτηρίζουν το πεδίο του δημόσιου διαλόγου. Βέβαια, επειδή τις κοινωνικές αναπαραστάσεις τις μοιράζονται τα άτομα αυτό δεν συνεπάγεται ότι κάθε άτομο υποστηρίζει τις ίδιες ακριβώς απόψεις. Αντίθετα, αυτό σημαίνει ότι η οργάνωση της ατομικής γνώσης επηρεάζεται από κοινές αρχές που συμμερίζονται οι άνθρωποι. Είναι σημαντικό να υπάρχει μια κοινή βάση εάν θέλουμε να επικοινωνούμε μεταξύ μας. Αυτή είναι μια λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων που επιτρέπουν την επικοινωνία (Χρυσοχόου, 2005).

Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων δίνει έμφαση στη διαδικασία παραγωγής της γνώσης όσο και στο περιεχόμενο της

γνώσης αυτής. Μια άλλη λειτουργία που επιτελούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι ότι συγκροτούν το πλαίσιο των κοσμοθεωριών, που βοηθούν τα άτομα να νοηματοδοτούν το περιβάλλον τους και καθοδηγεί τις πρακτικές τους.

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων προσέλκυσε την προσοχή πολλών ερευνητών, που επικέντρωσαν την προσοχή τους σε διαφορετικές όψεις της θεωρίας. Κάποιοι εστίασαν τη μελέτη τους στο περιεχόμενο των αναπαραστάσεων και στον τρόπο με τον οποίο αυτές καθοδηγούν τις καθημερινές πρακτικές (Jodelet 1991, 1993; στο Χρυσόχου 2005). Άλλοι εστίασαν στην επικοινωνία και την γλώσσα (Bangerter, 2000; Elejabarrieta, 1994; Markova, 2000; Markova & Foppa, 1990; Markova, Graumann & Foppa, 1995; Rouquette, 1996; στο Χρυσόχου, 2005). Μια άλλη προσέγγιση διερευνά την δομή των κοινωνικών αναπαραστάσεων για να διαπιστώσει κατά πόσο κάποια στοιχεία του περιεχομένου τους είναι περισσότερο κεντρικά από άλλα και συνεπώς λιγότερο εύκολο να αλλάξουν (Abric, 1993, 2001; Guimelli, 1994, 1998; στο Χρυσόχου, 2005). Άλλοι ερευνητές ενδιαφέρονται περισσότερο για τους παράγοντες που προκαλούν τη διαφοροποίηση στη δομή των κοινωνικών αναπαραστάσεων και για τον καθορισμό της θέσης των ατόμων και των ομάδων (Clemence 2001; Doise, 1990, 1992; στο Χρυσόχου, 2005) ή για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι κοινωνικοποιούνται και μετασχηματίζουν τις αναπαραστάσεις κατά την πορεία της ανάπτυξης τους (Duveen, 1997; Duveen & Lloyd 1990; στο Χρυσόχου, 2005). Τέλος έχει διερευνηθεί η σύνδεση των κοινωνικών αναπαραστάσεων, των ιδεολογικών πεποιθήσεων και των στάσεων από τον Augoustinos (1998) (Χρυσόχου, 2005).

Διατηρώντας πάντα ως το βασικό μας όχημα τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε σε βάθος το πολύπλοκο ζήτημα της οικονομικής κρίσης. Προκειμένου να επιτύχουμε τον στόχο μας αυτό διακρίναμε δύο βασικά επίπεδα ανάλυσης. Το πρώτο επίπεδο, το ιδεολογικό, σκιαγραφεί το αξιακό πλαίσιο των συμμετεχόντων. Το δεύτερο επίπεδο, αποτελεί μια περισσότερο εμπειρική απόπειρα προσέγγισης της οικονομικής συμπεριφοράς αλλά και του φαινομένου της οικονομικής κρίσης.

❖ **Ιδεολογικό επίπεδο**

Στα πλαίσια του ιδεολογικού επιπέδου διερευνήθηκε μια σειρά από πεποιθήσεις και αξίες προκειμένου να αποκομίσουμε μια όσο το δυνατό πιο ολοκληρωμένη εικόνα.

Αρχικά, εξετάστηκαν οι πεποιθήσεις περί δίκαιου (ή άδικου κόσμου). Τις δοξασίες περί δίκαιου κόσμου μελέτησε πρώτος από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας ο Lerner και οι συνεργάτες του. Τέτοιες δοξασίες συναντά κανείς αφενός στο κέντρο όλων των γνωστών θρησκειών και αφετέρου στους κεντρικούς άξονες όλων των πολιτικών ιδεολογιών. Η αίσθηση ότι ζούμε, ή η ελπίδα ότι θα ζήσουμε σε ένα δίκαιο κόσμο, καθώς και η προσδοκία ότι θα τον γνωρίσουμε αργότερα – σε αυτή ή την άλλη ζωή έχουν εντελώς διαφορετικές επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό υποκείμενο σκέφτεται και λειτουργεί τόσο σε μακρο- όσο και σε μικρο επίπεδο. Από την άλλη, οι είναι διαφορετικές οι συνέπειες που προκύπτουν όταν υπάρχει ή υποβόσκει η εντύπωση πως ζούμε, ή ο φόβος πως θα ζήσουμε σε έναν άδικο κόσμο καθώς και η βεβαιότητα πως θα τον γνωρίσουμε αργότερα σε αυτή ή την άλλη ζωή (Παπαστάμου & Προδρομίτης, 2003).

Στην περίπτωση που πιστεύει κανείς πως ζει σε ένα δίκαιο κόσμο η αίσθηση της επικείμενης επιβολής δικαιοσύνης- και συγκεκριμένα η ελπίδα της επικείμενης ανταμοιβής και ο φόβος της επικείμενης τιμωρίας- συμβαδίζει με την ιδέα της ευθύνης των πράξεων μας και κατά συνέπεια αυτού που στην κοινωνική ψυχολογία είθισται να ονομάζουμε *εσωτερική έδραση ελέγχου*. Με τον όρο *εσωτερική έδρα ελέγχου* εννοούμε την αίσθηση ότι έχοντας πλήρη ευθύνη και έλεγχο των πράξεων μας, ελέγχουμε εξίσου καλά και τις γύρω συνθήκες (Παπαστάμου & Προδρομίτης, 2003).

Στη συνέχεια, διερευνήθηκαν οι πεποιθήσεις για την ανταγωνιστικότητα και επικινδυνότητα του κόσμου. Προκειμένου να εξετάσουμε το ζήτημα αυτό βασιστήκαμε στο θεωρητικό μοντέλο που παρουσιάζει ο John Duckitt σε άρθρο του το 2001 στο περιοδικό “Advances in Experimental Social Psychology” στο οποίο προτείνει ότι οι μεροληπτικές διομαδικές στάσεις προέρχονται από δύο στόχους που παρακινούν τους ανθρώπους,

- Τους στόχους που οδηγούνται από κίνητρα ανταγωνιστικά, κυριαρχικά- εξουσιαστικά- ανωτερότητας και,
- Τους στόχους που οδηγούνται από κίνητρα που έχουν να κάνουν με την απειλή του κοινωνικού ελέγχου και την υπεράσπιση της ομάδας

Οι παρακινητικοί αυτοί στόχοι προκαλούνται από δύο βασικά είδη χαρακτηριστικών, την κοινωνική και διομαδική απειλή και τις ανισότητες ή τον ανταγωνισμό για εξουσία και επικυριαρχία και απευθύνονται στην εσω-ομάδα και την εξωομάδα.

Ο βαθμός στον οποίο οι διομαδικές δυναμικές προκαλούν αυτούς τους δύο παρακινητικούς στόχους στα άτομα, διαμορφώνεται σύμφωνα με την σημασία που αποδίδουν οι άνθρωποι στους στόχους αυτούς. Εξαρτάται επομένως και από τις ατομικές διαφορές που καθορίζονται τόσο από την προσωπικότητα όσο και από τις κοινωνικές οπτικές για τον κόσμο.

Οι διαστάσεις προσωπικότητας που σχετίζονται με την κοινωνική συμμόρφωση και η οπτική του κοινωνικού κόσμου ως ένα επικίνδυνο και απειλητικό μέρος επηρεάζει τον κοινωνικό έλεγχο, τα κίνητρα για την υπεράσπιση της ομάδας και την αντίστοιχη έκφραση τους σε αυταρχικές- συντηρητικές ιδεολογικές στάσεις. Η σκληρή προσωπικότητα και η οπτική ενός ανταγωνιστικού κόσμου επηρεάζουν τα κίνητρα κυριαρχίας- εξουσίας- ανωτερότητας, τα οποία εκφράζονται με ιδεολογικές στάσεις κοινωνικής κυριαρχίας.

Πιο συγκεκριμένα, ο Duckitt (2001) περιέγραψε το οικοδόμημα της κοινωνικής οπτικής για τον κόσμο και τις δύο διαστάσεις που συνεπάγεται η οπτική αυτή. Η κοινωνική οπτική για τον κόσμο (social worldview) αναφέρεται σε μια συμπαγή ομάδα πεποιθήσεων γύρω από την φύση του κοινωνικού κόσμου, ιδιαίτερα για το πώς είναι οι άνθρωποι, για το πώς είναι πιθανό να συμπεριφέρονται ο ένας στον άλλο και για το πώς θα έπρεπε να τους φέρονται και να τους μεταχειρίζονται. Αντίστοιχα, οι δύο διαστάσεις της κοινωνικής οπτικής για τον κόσμο είναι οι εξής:

- Η κοινωνική οπτική για έναν επικίνδυνο και απειλητικό κόσμο (Dangerous/threatening social worldview). Πεποίθηση σύμφωνα με την οποία ο κοινωνικός κόσμος είναι ένα επικίνδυνο και απειλητικό μέρος στο οποίο ο σωστός και αξιοπρεπής τρόπος ζωής και οι αξίες απειλούνται από κακούς ανθρώπους. Η πεποίθηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με την πεποίθηση ότι ο κοινωνικός κόσμος είναι ένα ασφαλές, προφυλαγμένο και σταθερό μέρος στο οποίο οι περισσότεροι άνθρωποι είναι καλοί.
- Η κοινωνική οπτική για ένα ανταγωνιστικό κόσμο (Competitive-jungle social worldview). Πεποίθηση σύμφωνα με την οποία ο κοινωνικός κόσμος είναι ένα απολύτως ανταγωνιστικό μέρος, μια «ζούγκλα», η οποία χαρακτηρίζεται από τον ανελέητο και ανήθικο αγώνα για πόρους και δύναμη. Μέσα σε ένα τέτοιο κόσμο ο ισχυρός υπερισχύει έναντι των αδυνάτων. Η πεποίθηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με την πεποίθηση ότι ο

κοινωνικός κόσμος είναι μέρος απόλυτης συνεργασίας και αρμονίας στο οποίο οι άνθρωποι ενδιαφέρονται και βοηθούν τους συνανθρώπους τους.

Συνεπώς, το μοντέλο του Duckitt (2001) ενσωματώνει σε ένα γενικό θεωρητικό πλαίσιο τις πιο σημαντικές θεωρίες προκατάληψης για τις ατομικές διαφορές, την θεωρία για την αυταρχική προσωπικότητα και την θεωρία της κοινωνικής κυριαρχίας, με σημαντικές σύγχρονες ομαδικές προοπτικές πάνω στην προκατάληψη. Συγκεκριμένα, αυτές που επικεντρώνονται στην διομαδική απειλή, τις ανισότητες σε κύρος και δύναμη, και τον κοινωνικό ανταγωνισμό για την απόκτηση κύρους και δύναμης. Το μοντέλο του Duckitt (2001) είναι κατά βάση ένα μοντέλο κινήτρων, το οποίο βλέπει τις μεροληπτικές και διομαδικές στάσεις να αναδύονται μέσα από ισχυρούς και βασικούς παρακινητικούς στόχους. Το κίνητρο επομένως δεν θεωρείται ως ένα εσωτερικό δεδομένο ή δύναμη, αλλά ενεργοποιείται γνωστικά, ή γίνεται εμφανές μέσα από τις αντιλήψεις των ατόμων και των ομάδων για τις κοινωνικές και διομαδικές καταστάσεις.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το θεωρητικό μοντέλο του Duckitt (2001) δεν επιχειρεί να συμπεριλάβει όλα τα πιθανά είδη διομαδικών κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων, στάσεων και συμπεριφορών, παρά μόνο δύο συγκεκριμένα είδη που δείχνουν να είναι ισχυρά συνδεδεμένα με μεροληπτικές διομαδικές στάσεις και συμπεριφορές. Για παράδειγμα, οι κατηγοριοποιήσεις που περιγράφηκαν εδώ προχωρούν πέρα από το απλή, στοιχειώδη «εμείς – αυτοί» διομαδική κοινωνική κατηγοριοποίηση που μελετήθηκε στο ελάχιστο στις ομάδες. Αυτό το είδος της ελάχιστης διομαδικής κοινωνικής κατηγοριοποίησης φαίνεται να συνδέεται τυπικά με ενδοομαδική ενίσχυση και όχι με εξωομαδική υποτίμηση. Αυτό σημαίνει το να βλέπει κανείς τα μέλη της ενδοομάδας πιο ευνοϊκά αλλά όχι να βλέπει τα άτομα της εξωομάδας πιο αρνητικά (Brewer, 1979; Perdue, Dovidio, Gurtman, & Tyler, 1990; in Duckitt, 2001). Αντίθετα, οι δύο τρόποι κατηγοριοποίησης που περιγράφηκαν στο άρθρο του Duckitt (2001) περιλαμβάνουν διομαδική υποτίμηση ή προκατάληψη. Η κατηγοριοποίηση και η μεροληψία που αποκτήθηκαν σε ελάχιστες διομαδικές καταστάσεις μπορεί για το λόγο αυτό να είναι ειδωθούν καλύτερα ως προϋπόθεση για ή προάγγελος της προκατάληψης.

Επίσης, στα πλαίσια του ιδεολογικού επιπέδου διερευνήθηκαν και οι κοινωνιακές οπτικές (societal views) των συμμετεχόντων. Μέσα από τη μεταβλητή εξετάστηκαν διαφορετικές όψεις της κοινωνίας με στόχο να καταλήξουμε στις

κυριότερες όψεις που συνθέτουν τον σύγχρονο κόσμο. Η μεταβλητή αυτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την προβληματική του Doise γύρω από τις οργανωσιακές αρχές. Η σύλληψη της έννοιας των οργανωσιακών αρχών ενός αναπαραστασιακού πεδίου εισήχθη από τον Doise και τους συνεργάτες του (Doise, Clemence, & Lorenzi-Cioldi, 1993; Doise, 2001; in Orr, Mana & Mana, 2003) με στόχο να μετρηθούν οι ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές του συστήματος στις κοινωνικές αναπαραστάσεις που άτομα και ομάδες αποδίδουν σε διάφορες κοινωνικές ενότητες και με τις οποίες αναπαριστούν μια κατάσταση. Υπό αυτό το πρίσμα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις ορίζονται ως ένα πεδίο μέσα στο οποίο οι διάφορες θεματικές ενότητες έχουν οργανωθεί σύμφωνα με τις συμβολικές σχέσεις μεταξύ ατόμων και ομάδων. Οι ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές – οι οποίες μετρώνται με δείκτες συνάφειας και μέσων όρων – είναι πιθανό να είναι συνυφασμένες με τη διακριτή προϋπάρχουσα οργάνωση του αναπαραστασιακού πεδίου που αφορά την ζωή και την ιστορία της κάθε ομάδας (Orr, Mana & Mana, 2003) .

Από το ιδεολογικό επίπεδο δεν θα μπορούσαν φυσικά να λείπουν και οι σημαντικότερες αξίες στη ζωή. Οι αξίες ολοκληρώνουν την εικόνα της κοινωνίας δίνοντας μας πληροφόρηση για τις σημαντικότερες αξίες που χαρακτηρίζουν τους ανθρώπους που ζουν μέσα σε αυτή.

Τέλος, στα πλαίσια του ιδεολογικού πλαισίου συμπεριλήφθηκε και η μεταβλητή για τα σημαντικότερα πράγματα στη ζωή. Η μεταβλητή αυτή έχει ως στόχο να αντιπαραβάλλει διαφορετικά στοιχεία όπως το χρήμα και η οικογένεια, και να προσδιορίσει τελικά την κατεύθυνση προς την οποία προσανατολίζονται περισσότερο οι άνθρωποι (η οικονομική ευημερία, η προσωπική ευτυχία, η επαγγελματική επιτυχία).

❖ **Εμπειρικό επίπεδο**

Περνώντας στο δεύτερο επίπεδο, πλησιάζουμε περισσότερο στο στόχο προσεγγίζοντας περισσότερο εμπειρικά οικονομικά ζητήματα. Σε ακαδημαϊκό επίπεδο το ενδιαφέρον της Ψυχολογίας για τον χώρο της οικονομίας δεν είναι πρωτοφανής. Επιχειρήθηκε για πρώτη φορά από τον Γάλλο οικονομολόγο Gabriel Tarde (1902), του οποίου το έργο «Η οικονομική ψυχολογία» θέτει τα θεμέλια του νέου αυτού κλάδου. Το μεγαλύτερο μέρος του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού της Οικονομικής Ψυχολογίας στην Ευρώπη προέρχεται από την Κοινωνική Ψυχολογία και εμπνέεται

πρώτιστα από τον επιστημονικό προβληματισμό και τις θεωρητικές έννοιες της ειδικότητας αυτής. Η μελέτη της οικονομικής συμπεριφοράς θεωρείται ως το κύριο γνωστικό αντικείμενο της Οικονομικής Ψυχολογίας από τους περισσότερους ειδικούς του χώρου. Ο Warneryd (1988) διατυπώνοντας ένα γενικό ορισμό του κλάδου θεωρεί την Οικονομική Ψυχολογία ως μια επιστήμη που μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά και εμπειρία σε ό,τι αφορά το χειρισμό σπάνιων αγαθών όπως είναι το χρήμα, ο χρόνος, η προσπάθεια. Η επιστήμη αυτή ασχολείται με τις ψυχολογικές διαδικασίες που καθορίζουν την οικονομική συμπεριφορά αλλά και με τις επιπτώσεις που έχουν τα οικονομικά φαινόμενα πάνω στον άνθρωπο (στο Σακαλάκη, 2006).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και όχι μόνο το εμπειρικό επίπεδο διαχωρίστηκε εκ νέου αφενός στις λεγόμενες οικονομικές πρακτικές και αφετέρου στη μορφολογία και τις συνέπειες της κρίσης.

Στο κομμάτι των οικονομικών πρακτικών, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε σε γνώμες και συμπεριφορές που σχετίζονται με το χρήμα. Αναλυτικότερα, κατασκευάστηκαν εξ αρχής μεταβλητές που είχαν ως στόχο να διερευνήσουν τις συμπεριφορές δανεισμού και γενικότερα διαχείρισης του χρήματος στην καθημερινή ζωή, το πως αυτοχαρακτηρίζουν οι άνθρωποι τη δική τους συμπεριφορά απέναντι στο χρήμα καθώς και την αξία και το ρόλο του χρήματος στη ζωή τους.

Στα πλαίσια της μορφολογίας των συνεπειών της κρίσης, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στο φαινόμενο της παγκόσμιας και εθνικής οικονομικής κρίσης. Και σε αυτή την περίπτωση κατασκευάστηκε μια σειρά από μεταβλητές που είχαν ως στόχο να προσεγγίσουν την κρίση μέσα από τα αίτια, τις συνέπειες, τα μέτρα και την επίδραση της κρίσης στην καθημερινότητα.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Μεθοδολογικές επιλογές

❖ Τύπος ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο της παρούσας έρευνας συνιστά ένα κατά βάση δομημένο ερωτηματολόγιο με κλειστές ερωτήσεις. Πρόκειται δηλαδή για ένα ερωτηματολόγιο το οποίο απαρτίζεται από συγκεκριμένα ερωτήματα, στα οποία ο ερωτώμενος οφείλει να απαντήσει με εξίσου συγκεκριμένο τρόπο και όχι κατά βούληση. Τα ερωτήματα που θέτονται στους συμμετέχοντες της έρευνας απαντώνται με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

- Με τη βοήθεια κλιμάκων συμφωνίας διαφωνίας είτε επταβάθμιων είτε πενταβάθμιων, ανάλογα με τις ανάγκες της ερώτησης.
- Με επιλογή περισσότερων από μια απαντήσεων. Οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να δώσουν από 4 έως και 7 διαφορετικές απαντήσεις στην ίδια ερώτηση.
- Με επιλογή μιας και μόνο απάντησης μέσα από μια σειρά συγκεκριμένων απαντήσεων που τους δόθηκαν ως εναλλακτικές.

Ωστόσο, σε ορισμένες από τις κλειστές ερωτήσεις δίνονταν στο ερωτώμενο και μια επιπλέον απάντηση η ίδια κάθε φορά που είχε ως εξής: «άλλο, παρακαλώ διευκρινίστε...». Ο συμμετέχων που επέλεγε αυτή την απάντηση είχε τη δυνατότητα να συμπληρώσει ο ίδιος την απάντηση που τον αντιπροσώπευε κατά το καλύτερο δυνατό τρόπο.

Τέλος, αν και όπως σημειώθηκε παραπάνω πρόκειται για ένα κατά βάση δομημένο ερωτηματολόγιο, η παρουσία μιας και μόνης ανοιχτού τύπου ερώτησης είχε ως στόχο να καταγράψει την αυθόρμητη αντίδραση των ερωτώμενων απέναντι στο φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, η ερώτηση είχε ως εξής: «Όταν σκέφτεστε την οικονομική κρίση, ποιο είναι το πρώτο πράγμα που σας έρχεται στο μυαλό;». Οι απαντήσεις που δόθηκαν, τοποθετήθηκαν σε ομαδοποιήθηκαν εννοιολογικά δίνοντας μια πολύ ενδιαφέρουσα απάντηση όσον αφορά τις πρώτες σκέψεις και τα πρώτα συναισθήματα που διακατείχαν τους ανθρώπους μόλις δύο μήνες μετά την ανακοίνωση του πρωθυπουργού για δανεισμό της Ελλάδας από το ΔΝΤ – ας μην ξεχνάμε ότι η συλλογή των ερωτηματολογίων έγινε κατά τις πρώτες δύο εβδομάδες του Ιουνίου 2010.

Συνοψίζοντας, πρέπει να σημειωθεί ότι οι μεθοδολογικές επιλογές που σχετίζονται με την κατασκευή του ερωτηματολογίου είχαν ως στόχο την περισσότερο διεισδυτική και ολιστική προσέγγιση του φαινομένου που μελετήθηκε. Με άλλα λόγια, ο στόχος του ερωτηματολογίου ήταν να αντιληφθεί και να ερμηνεύσει σε βάθος και με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον προβληματισμό γύρω από το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης.

❖ **Ερευνητικό δείγμα**

Το δείγμα απαρτίζεται από 125 άτομα, από τους οποίους οι 53 είναι άνδρες και οι 72 είναι γυναίκες. Οι ηλικίες των ανθρώπων που συμμετείχαν στην έρευνα κυμαίνονται από 25 έως 45 χρονών, μέση ηλικία τα 32 χρόνια (Mean: 32.1360, Std Deviation: 5.80926). Όλοι είναι εργαζόμενοι, οι περισσότεροι υπάλληλοι στον ιδιωτικό και δημόσιο φορέα. Συγκεκριμένα, από τα 125 άτομα του δείγματος τα 40 απασχολούνται στον δημόσιο τομέα είτε σαν μερικής είτε σαν πλήρης απασχόλησης και όλοι οι υπόλοιποι απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα είτε είναι ελεύθεροι επαγγελματίες. Όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο, η πλειοψηφία των ερωτώμενων αποτελούνταν από άτομα ανώτερου έως και ανώτατου μορφωτικού επιπέδου – το 40,8% των συμμετεχόντων διαθέτει μεταπτυχιακό δίπλωμα σπουδών, ενώ το 2,4% διαθέτει διδακτορικό(!).

Το δείγμα αποτελείται κατά κύριο λόγο από άτομα τα οποία εργάζονται στις λεγόμενες «δουλειές γραφείου» και διαθέτουν μια ορισμένη εργασιακή εμπειρία. Ο λόγος που επιλέχθηκε η συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων – όσον αφορά κυρίως την ηλικία αλλά και την μόρφωση – είναι διότι αποτελούν το ενεργό εργατικό δυναμικό της χώρας. Πρόκειται δηλαδή για άτομα που βρίσκονται σε φάση όπου «χτίζουν» τόσο την προσωπική τους ζωή όσο και την επαγγελματική τους πορεία και επομένως πιθανότατα να πλήττονται και περισσότερο από τις κοινωνικό-οικονομικές αλλαγές που βρίσκονται αυτή τη στιγμή σε εξέλιξη στη χώρα μας. Είναι επομένως ιδιαίτερα ενδιαφέρον να εστιάσει κανείς σε αυτή την ομάδα ανθρώπων, η οποία είναι αφενός αρκετά μεγάλοι ηλικιακά ώστε να εργάζονται και να προσπαθούν να αυτονομηθούν από την οικογένεια και αρκετά μικροί ώστε να έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν την οδό της συνταξιοδότησης. Είναι η ομάδα του μορφωμένου και πολλά υποσχόμενου εργατικού δυναμικού της χώρας που είτε θα αγωνιστεί στην Ελλάδα κόντρα στις

αντίξοες οικονομικές συνθήκες είτε θα επιλέξει την μετανάστευση με τις όποιες αρνητικές επιπτώσεις μπορεί να έχει μια τέτοια κίνηση για την χώρα μας.

❖ Δομή του ερωτηματολογίου

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα απαρτίζεται από τρεις θεματικές ενότητες οι οποίες είναι οι εξής:

- Η πρώτη ενότητα σκιαγραφεί το *ιδεολογικό αξιακό προφίλ* των συμμετεχόντων στην έρευνα.
- Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στη *σχέση των ερωτώμενων με το χρήμα*.
- Η τρίτη ενότητα προσδιορίζει την *εκτίμηση, την πρόσληψη και την αξιολόγηση του φαινομένου της οικονομικής κρίσης* από τους συμμετέχοντες.

Στον παρακάτω πίνακα μπορεί κανείς να παρατηρήσει αναλυτικά τη δομή και τις υποενότητες του ερωτηματολογίου.

Πίνακας 1

Δομή του ερωτηματολογίου

1. Ιδεολογικό και αξιακό προφίλ Δοξασίες περί δίκαιου κόσμου Επικινδυνότητα του κόσμου Ανταγωνιστικός κόσμος Κοινωνιακές οπτικές (ή Societal Views) Κοινωνικές Αξίες Τα σημαντικότερα πράγματα στη ζωή
2. Οικονομικές Πρακτικές Αυτοχαρακτηρισμός σχετικά με τη διαχείριση των χρημάτων (ή money use) Πρακτικές διαχείρισης του χρήματος Προσωπικές σημασίες του χρήματος Συναισθήματα απέναντι στο χρήμα
3. Μορφολογία και συνέπειες της οικονομικής κρίσης Λέξεις για την κρίση Αίτια διεθνούς οικονομικής κρίσης Αίτια οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα Συνέπειες της οικονομικής κρίσης Αντιμετώπιση της εργασίας μετά την κρίση Ο ρόλος της παγκοσμιοποίησης Μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης Γενική οπτική για το μέλλον της χώρας

Ωστόσο, προκειμένου το ερωτηματολόγιο να γίνει καλύτερα κατανοητό κρίνεται σκόπιμη η αναλυτική παρουσίαση του ανά επίπεδο ανάλυσης.

❖ **Παρουσίαση του ιδεολογικού επιπέδου ανάλυσης**

Στην πρώτη ενότητα λοιπόν, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως έγινε προσπάθεια να σκιαγραφηθεί το ιδεολογικό αξιακό προφίλ των συμμετεχόντων. Για να το επιτύχουμε αυτό λάβαμε υπόψη μια σειρά στοιχείων όπως: τις δοξασίες περί δικαίου (ή άδικου) κόσμου, τις πεποιθήσεις για την επικινδυνότητα και την ανταγωνιστικότητα του κόσμου, τις κοινωνιακές οπτικές (societal views), τη μέτρηση των κοινωνικών αξιών και τη μέτρηση για τα σημαντικότερα πράγματα στη ζωή.

Οι δοξασίες για ένα δίκαιο (ή άδικο) κόσμο

Το αίσθημα περί δικαίου (ή άδικου) κόσμου, αποτελεί έναν αρκετά ακριβή δείκτη όσον αφορά το μέσα από ποια οπτική αντιμετωπίζουν τον κόσμο οι συμμετέχοντες. Τις κλίμακες για την μέτρηση του αισθήματος περί δικαίου κόσμου δανειστήκαμε από το βιβλίο των Παπαστάμου & Προδρομίτη (2003), μειώνοντας τον αριθμό των προτάσεων από 16 που ήταν αρχικά σε 11, μετρώντας τις με 5βάθμιες κλίμακες.

Πεποιθήσεις γύρω από την επικινδυνότητα και την ανταγωνιστικότητα του κόσμου

Τις κλίμακες για την επικινδυνότητα και ανταγωνιστικότητα του κόσμου παρουσίασε ο John Duckitt (2001). Η κλίμακα για την επικινδυνότητα του κόσμου αποτελείται από 10 προτάσεις που μετρώνται με 5βάθμιες κλίμακες και στις οποίες έγινε μετάφραση από τα αγγλικά στα ελληνικά. Αντίστοιχα, η κλίμακα για την ανταγωνιστικότητα του κόσμου απαρτίζεται από 14 προτάσεις οι οποίες μετρώνται με 5βάθμιες κλίμακες. Και στην περίπτωση της ανταγωνιστικότητας του κόσμου, οι προτάσεις της κλίμακας μεταφράστηκαν από τα αγγλικά στα ελληνικά.

Κοινωνιακές οπτικές (societal views)

Για τη διερεύνηση των κοινωνιακών οπτικών των συμμετεχόντων χρησιμοποιήθηκε ερώτηση με 14 πιθανές απαντήσεις από τις οποίες οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να επιλέξουν τις 4. Οι πιθανές απαντήσεις είναι ουσιαστικά μια σειρά χαρακτηρισμών της κοινωνίας (πχ. κοινωνία της μάζας, πλουραλιστική κοινωνία, κοινωνία της βαρβαρότητας κ.λπ.) από τους οποίους οι ερωτώμενοι θα έπρεπε να

επιλέξουν εκείνον που ταιριάζει περισσότερο στην σύγχρονη κοινωνία όπως οι ίδιοι την βιώνουν.

Κοινωνικές αξίες

Προκειμένου να διερευνηθεί καλύτερα το αξιακό πλαίσιο των συμμετεχόντων, κλήθηκαν να επιλέξουν μέσα από μια σειρά 21 διαφορετικών αξιών, τις πέντε που θεωρούν ως τις σημαντικότερες για τους ίδιους προσωπικά. Μεταξύ των άλλων, στην ερώτηση αυτή περιλαμβάνονταν αξίες όπως η δημιουργικότητα, ο πλούτος, η αυτονομία κ.λπ.

Η μέτρηση για τα σημαντικότερα πράγματα στη ζωή

Στη προσπάθεια μας να σκιαγραφηθεί το ιδεολογικό αξιακό προφίλ των συμμετεχόντων λήφθηκε υπόψη η μέτρηση γύρω από τα σημαντικότερα πράγματα στη ζωή. Προκειμένου να επιτύχουμε μια τέτοια μέτρηση, βασιστήκαμε στην θεωρία των αναγκών του Maslow και δημιουργήσαμε μια ερώτηση με εννέα πιθανές απαντήσεις από τις οποίες οι συμμετέχοντες θα έπρεπε να επιλέξουν τις δύο.

❖ Παρουσίαση του εμπειρικού επιπέδου ανάλυσης

Οικονομικές Πρακτικές

Αναφορικά με τις οικονομικές πρακτικές διερευνήθηκε η σχέση των συμμετεχόντων με το χρήμα. Προκειμένου να το επιτύχουμε αυτό, δημιουργήσαμε κλίμακες που μετρούν αυτοχαρακτηρισμούς σχετικά με τη διαχείριση των χρημάτων (ή money use), τις πρακτικές διαχείρισης του χρήματος, τις προσωπικές σημασίες του χρήματος αλλά και τα συναισθήματα των συμμετεχόντων απέναντι στο χρήμα.

Αυτοχαρακτηρισμός σχετικά με τη διαχείριση των χρημάτων (ή money use)

Η κλίμακα αυτή έχει ως στόχο να διερευνήσει τη χρησιμότητα που έχουν για τους συμμετέχοντες τα χρήματα μέσα από μια σειρά χαρακτηρισμών που αποδίδουν οι ίδιοι στον εαυτό τους. Πιο συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να επιλέξουν μεταξύ 7 διαφορετικών χαρακτηρισμών (π.χ. οικονόμος, σπάταλος κ.λπ.) εκείνον που ταιριάζει καλύτερα στους ίδιους προσωπικά. Δίπλα από κάθε επίθετο, δίνονταν στους ερωτώμενους και μια μικρή επεξήγηση του κάθε χαρακτηρισμού ξεχωριστά. Οι επεξηγήσεις των χαρακτηρισμών διαθέτουν μια διπλή λειτουργία: αφενός βοηθούν τους ερωτώμενους να κατανοήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις έννοιες που τους παρατίθενται και αφετέρου δίνουν στον αναλυτή τη αυτοπεποίθηση πως η ερμηνεία των αποτελεσμάτων του θα είναι ασφαλής. Κάθε πρόταση μετρήθηκε με την

βοήθεια επταβάθμιας κλίμακας, έτσι ώστε κάθε ερωτώμενος να επιλέξει ένα βαθμό για το κατά πόσο αξιολογεί τον εαυτό του ως σπάταλο, οικονόμο κ.λπ.

Πρακτικές διαχείρισης των χρημάτων

Οι πρακτικές διαχείρισης των χρημάτων σκιαγραφούν το προφίλ της οικονομικής συμπεριφοράς των συμμετεχόντων και μετρήθηκαν με την βοήθεια ερώτησης αποτελούμενη από 20 διαφορετικές προτάσεις. Μέσα από τις διαφορετικές προτάσεις που τους παρατέθηκαν, οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να επιλέξουν μέχρι 5 οι οποίες περιγράφουν τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζονται σε γενικές γραμμές τα χρήματά τους. Μεταξύ των άλλων, περιλαμβάνονται ερωτήσεις σχετικές με διαφορετικές πρακτικές των συμμετεχόντων όπως πχ. το αν δανείζονται και υπό ποιες προϋποθέσεις, το αν αποταμιεύουν, το που ξοδεύουν τα χρήματά τους κ.λπ.

Προσωπικές σημασίες του χρήματος

Στην ερώτηση για την μέτρηση της σημασίας που αποδίδουν στο χρήμα οι συμμετέχοντες δημιουργήθηκαν 6 διαφορετικές προτάσεις. Κάθε πρόταση περιγράφει μια διαφορετική σημασία απέναντι στο χρήμα. Οι διαφορετικές σημασίες που αποδόθηκαν στο χρήμα σχετίζονται με την κάλυψη των βασικών αναγκών, την επίτευξη στόχων, την κοινωνική αναγνώριση, ανταμοιβή για την εργασία που προσφέρει κανείς, το αίσθημα προστασίας για τον εαυτό και την οικογένεια αλλά και το μέσο για να αποκτήσει κανείς μια άνετη ζωή. Κάθε πρόταση μετρήθηκε με την βοήθεια επταβάθμιας κλίμακας, έτσι ώστε κάθε ερωτώμενος να επιλέξει ένα βαθμό για κάθε μια από αυτές τις διαφορετικές σημασίες που αποδίδονται στο χρήμα.

Συναισθήματα των συμμετεχόντων απέναντι στο χρήμα

Η τελευταία ερώτηση που κατασκευάστηκε στην δεύτερη θεματική ενότητα του ερωτηματολογίου είχε ως στόχο να καταγράψει τα συναισθήματα που δημιουργούνται στους συμμετέχοντες κατά τις καθημερινές συναλλαγές τους. Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος αυτός κατασκευάστηκαν 4 διαφορετικές προτάσεις που περιγράφουν 4 πιθανές διαβαθμίσεις του άγχους και της ανησυχίας που μπορεί να διακατέχουν τους ερωτώμενους κατά τις καθημερινές οικονομικές τους συναλλαγές. Οι διαβαθμίσεις του άγχους που περιγράφηκαν εδώ περιλαμβάνουν συναισθήματα που κυμαίνονται αυτός από την πλήρη ανησυχία μέχρι και την πλήρη αδιαφορία.

Μορφολογία και συνέπειες της οικονομικής κρίσης

Στην τελευταία θεματική ενότητα του ερωτηματολογίου το ενδιαφέρον εστιάζεται στο φαινόμενο της οικονομικής κρίσης τόσο σε διεθνές όσο και εθνικό επίπεδο. Προκειμένου να διερευνηθεί το φλέγον αυτό ζήτημα κατασκευάστηκαν μια σειρά από ερωτήσεις τόσο ανοιχτού όσο και κλειστού τύπου με στόχο την απόκτηση μια ολοκληρωμένης οπτικής γύρω από τα αίτια, τις συνέπειες και τα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν για την αντιμετώπιση του.

Λέξεις για την κρίση

Πρόκειται για ερώτηση ανοιχτού τύπου – οι συμμετέχοντες είχαν την δυνατότητα να σημειώσουν 1 με 2 λέξεις – γύρω από το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης. Η ερώτηση είχε ως εξής: «Όταν σκέφτεστε την οικονομική κρίση, ποιο είναι το πρώτο πράγμα που σας έρχεται στο μυαλό;», δίνοντας τη δυνατότητα στους ερωτώμενους να περιγράψουν αυθόρμητα και ειλικρινά με δύο λέξεις τα συναισθήματα, τις σκέψεις και οτιδήποτε άλλο επιθυμούσαν σχετικά με την κρίση. Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων καταγράφηκαν και στην συνέχεια ομαδοποιήθηκαν εννοιολογικά.

Αίτια διεθνούς οικονομικής κρίσης

Για τη μέτρηση των αιτιών που προκάλεσαν την οικονομική κρίση σε διεθνές επίπεδο κατασκευάστηκε ερώτηση που περιλαμβάνει 16 προτάσεις που περιγράφουν πιθανά αίτια της κρίσης. Η ερώτηση αυτή έχει ως στόχο να καταγράψει τις απόψεις (αναπαραστάσεις) σχετικά με τα αίτια που προκάλεσαν την παγκόσμια οικονομική κρίση. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στην ερώτηση αυτή, λήφθηκαν υπόψη διαφορετικές πολιτικοοικονομικές οπτικές – έγινε προσπάθεια να καλυφθεί ένα όσο το δυνατό μεγαλύτερο φάσμα -, κάθε μια από τις οποίες μετρήθηκε με τη βοήθεια επταβάθμιας κλίμακας. Επομένως, οι ερωτώμενοι είχαν την δυνατότητα αντί να επιλέξουν κάποιες από τις παρατιθέμενες προτάσεις, να αξιολογήσουν το κάθε αίτιο χωριστά δίνοντας βαρύτητα στα αίτια που θεωρούν σημαντικότερα.

Αίτια ελληνικής οικονομικής κρίσης

Παρόμοια με την διεθνή οικονομική κρίση, κατασκευάστηκε ερώτηση για τα αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση στην Ελλάδα. Μέσα από αυτή την ερώτηση επιχειρήθηκε η καταγραφή των αντιλήψεων και απόψεων των συμμετεχόντων σχετικά με το τι προκάλεσε το οικονομικό αυτό φαινόμενο στην χώρα μας. Δεκαέξι διαφορετικές προτάσεις κατασκευάστηκαν κάθε μια από τις οποίες

περιγράφει ένα διαφορετικό αίτιο κάθε φορά. Και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομικής κρίσης έγινε προσπάθεια τα αίτια να καλύπτουν ένα ευρύ κοινωνικοπολιτικό φάσμα. Κάθε ξεχωριστή πρόταση της ερώτησης μετρήθηκε με τη βοήθεια επταβάθμιας κλίμακας. Οι συμμετέχοντες δηλαδή, κλήθηκαν να αξιολογήσουν με την υψηλότερη βαθμολογία τα αίτια που θεωρούσαν περισσότερο σημαντικά και με χαμηλότερη βαθμολογία τα αίτια της κρίσης στα οποία απέδιδαν την μικρότερη βαρύτητα. Επίσης, στο τέλος της ερώτησης υπήρχε πρόταση: «άλλο, παρακαλώ διευκρινίστε...» δίπλα από την οποία οι συμμετέχοντες είχαν τη δυνατότητα να συμπληρώσουν τη δική τους απάντηση σχετικά με τα αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση.

Συνέπειες της οικονομικής κρίσης

Μια και οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης είναι σχετικά παρόμοιες στις περισσότερες χώρες και λόγω εξοικονόμησης χρόνου, κατασκευάστηκε μια και μόνη ερώτηση που διερευνά τις συνέπειες της κρίσης. Οι 22 συνολικά προτάσεις που δημιουργήθηκαν εμπεριέχουν συνέπειες της οικονομικής κρίσης σε μικρο- αλλά και μακρο- επίπεδο. Αυτό που καλούνταν ουσιαστικά να κάνουν οι συμμετέχοντες ήταν να επιλέξουν από τις προτάσεις που τους παρατέθηκαν τις 7 σημαντικότερες συνέπειες της οικονομικής κρίσης για την διεθνή και ελληνική πραγματικότητα όπως την βιώνουν οι ίδιοι προσωπικά. Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι οι απαντήσεις των συμμετεχόντων στην ερώτηση αυτή πιθανότατα να σχετίζονται και με τη δεδομένη χρονική στιγμή που διεξήχθη η έρευνα (η συγκομιδή των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε λίγο διάστημα αφότου ανακοινώθηκε από τον πρωθυπουργό η ενεργοποίηση του μηχανισμού στήριξης από το ΔΝΤ). Οι συνέπειες που συμπεριλήφθηκαν αφορούν σε διάφορους τομείς όπως το εργασιακό, το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων, η κρατική αναδιοργάνωση και το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Αντιμετώπιση της εργασίας μετά την κρίση

Η ερώτηση που κατασκευάστηκε εδώ είχε ως στόχο να συνδέσει την οικονομική κρίση με την καθημερινότητα. Ο εργασιακός χώρος αποτελεί ίσως το σημαντικότερο κομμάτι της καθημερινής ζωής των ανθρώπων αλλά και ό,τι πιο ταιριαστό και συναφές με την οικονομική κρίση. Έτσι, η ερώτηση αυτή προσπάθησε να κατανοήσει τα συναισθήματα των εργαζομένων ως προς τη δουλειά τους κι αν αυτά έχουν αλλάξει ύστερα από τα νέα οικονομικά δεδομένα. Και σε αυτή την περίπτωση

θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η δεδομένη χρονική στιγμή που έγινε η ερώτηση, καθώς τυχόν επανάληψή της στο μέλλον να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα. Ο τρόπος με τον οποίο οι εργαζόμενοι αντιμετωπίζουν τη δουλεία τους μετρήθηκε με τη βοήθεια πενταβάθμιας κλίμακας.

Ο ρόλος της παγκοσμιοποίησης

Μια και η οικονομική κρίση είναι ένα φαινόμενο το οποίο δεν πλήττει μόνο την Ελλάδα αλλά πολλές άλλες χώρες ανά τον κόσμο, θεωρήθηκε σκόπιμο να μετρηθεί το κατά πόσον οι ερωτώμενοι συνδέουν το φαινόμενο αυτό με την παγκοσμιοποίηση. Κατά πόσο δηλαδή θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση προκάλεσε την κρίση και κατά πόσον πιστεύουν ότι τα μέτρα για την αντιμετώπισή της θα πρέπει να ληφθούν σε εθνικό ή αντίστοιχα σε διεθνές επίπεδο. Προκειμένου να μετρηθεί η άποψη των συμμετεχόντων πάνω σε αυτό το ζήτημα χρησιμοποιήθηκε η σχετική κλίμακα των Παπαστάμου, Προδρομίτη (2003) κάνοντας ορισμένες προσαρμογές και αυξάνοντας τις προτάσεις από 5 που ήταν αρχικά σε 6. Πέρα από τον αύξηση του αριθμού των αρχικών προτάσεων, η ερώτηση μετατράπηκε σε κλίμακα με μια πιθανή απάντηση, από τη μέτρηση με 7βάθμια κλίμακα για κάθε πρόταση ξεχωριστά που ήταν αρχικά.

Μέτρα για την αντιμετώπιση της κρίσης

Λαμβάνοντας υπόψη την ευρύτερη κοινωνικό-πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα καθώς και τις περιρρέουσες απόψεις – από όποια κατεύθυνση κι αν προερχόταν- γύρω από το τι θα πρέπει να γίνει προκειμένου να βγει η χώρα από το αδιέξοδο κατασκευάστηκε ερώτηση για τα μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης. Η ερώτηση αυτή καλούσε τους συμμετέχοντες επιλέξουν 4 μέτρα τα οποία κατά τη γνώμη τους είναι τα σημαντικότερα για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Σε περίπτωση κανένα από τα μέτρα που πρότεινε η ερώτηση δεν τους κάλυπτε υπήρχε η δυνατότητα ανοιχτής απάντησης – πρόταση του τύπου άλλο, παρακαλώ διευκρινίστε. Με τη χρήση της ανοιχτής απάντησης των συμμετεχόντων αποφεύχθηκε ο οποιοσδήποτε κίνδυνος μεροληπτικής καταγραφής των μέτρων. Τα μέτρα που τους δόθηκαν προς επιλογή περιλάμβαναν επίλυση των προβλημάτων εκ των έσω αλλά και μέτρα για επίλυση του οικονομικού προβλήματος αναγάγωντας το σε διεθνές ζήτημα.

Γενική οπτική για το μέλλον της χώρας

Η τελευταία ερώτηση που κατασκευάστηκε αφορά τη γενική οπτική για το μέλλον της χώρας. Με πιο απλά λόγια, το κατά πόσο αισιόδοξα ή απαισιόδοξα

βλέπουν τα πράγματα οι ερωτώμενοι. Η ερώτηση αυτή έγινε σε μια περίοδο όπου όπως θα φανεί και παρακάτω στην ανάλυση οι άνθρωποι ήταν μάλλον «μουδιασμένοι» από τις εξελίξεις. Ωστόσο, μια τέτοια ερώτηση είναι σημαντική καθώς η διάθεση των ανθρώπων μπορεί να αποτελέσει παράγοντα εξαιρετικής σημασίας για την εξέλιξη της οικονομίας. Στην ερώτηση σχετικά με το πώς βλέπουν το μέλλον της χώρας, δόθηκαν στους συμμετέχοντες 4 διαφορετικές προτάσεις από τις οποίες είχαν την δυνατότητα να επιλέξουν μόνο την μία.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Στατιστική Επεξεργασία των Δεδομένων και Αναλυτική Παρουσίαση των Αποτελεσμάτων της Έρευνας

❖ Περιγραφικό στάδιο επεξεργασίας δεδομένων

Αρχικά σε περιγραφικό επίπεδο, καταγράφηκε ο βαθμός συμφωνίας ή διαφωνίας των συμμετεχόντων στις διάφορες ερωτήσεις που περιλαμβάνονταν στο ερωτηματολόγιο. Προκειμένου να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, υπολογίστηκαν οι μέσοι όροι και οι συχνότητες όλων των ερωτήσεων. Στο παράρτημα, παρατίθενται κατά φθίνουσα σειρά οι μέσοι όροι των ερωτήσεων ανά θεματική ενότητα, για το σύνολο του δείγματος. Οι ερωτήσεις μετρήθηκαν με τη βοήθεια 5βάθμιων ή 6βάθμιων κλιμάκων όπου το 1 δήλωνε πλήρη διαφωνία με την πρόταση και το 5 ή αντίστοιχα το 7 πλήρη συμφωνία. Μέσα από αυτούς τους πίνακες είναι δυνατό να εξακριβώσει κανείς το κατά πόσο αρεστή η δημοφιλής είναι κάθε πρόταση που τέθηκε υπό την κρίση του ερευνητικού δείγματος. Από την συγκεκριμένη παρουσίαση ωστόσο, παραλείπονται ορισμένες ερωτήσεις στις οποίες οι ερωτώμενοι έπρεπε να επιλέξουν από το σύνολο προτεινόμενων πολλαπλών απαντήσεων όσες ταίριαζαν καλύτερα με την προσωπική τους γνώμη. Η κατανομή των απαντήσεων σε κάθε μια από τις ερωτήσεις αυτές παρουσιάζεται παρακάτω.

❖ Διερευνητικό στάδιο επεξεργασίας δεδομένων

Σε διερευνητικό επίπεδο επιχειρήθηκε η συνοπτική παρουσίαση των απαντήσεων του συνολικού δείγματος και κατά κύριο λόγο η εξερεύνηση της δομής της σκέψης τους σχετικά με την οικονομική κρίση. Έτσι στα ερωτήματα που απαρτίζουν κάθε θεματική ενότητα εφαρμόστηκε παραγοντική ανάλυση σε κύριες συνιστώσες με ορθογώνια περιστροφή Varimax (οι πλήρεις πίνακες των παραγοντικών αναλύσεων παρατίθενται στο παράρτημα). Μέσα από τη συγκεκριμένη στατιστική επεξεργασία προέκυψαν ορισμένες ομαδοποιήσεις ερωτημάτων οι οποίοι ονομάζονται «παράγοντες» και συγκροτούν μια νοηματική ενότητα.

Επίσης με την βοήθεια του δείκτη εσωτερικής εγκυρότητας (α του Cronbach) κατέστη δυνατό να δούμε σε ποιο βαθμό η νοηματική οντότητα που αποδώσαμε σε κάθε παράγοντα είναι αξιόπιστη. Όποτε η αξιοπιστία κρινόταν

ικανοποιητική κατασκευάζαμε συνολικούς δείκτες που αντιστοιχούσαν στις νοηματικές ενότητες.

Σε ένα πρώτο επίπεδο θα παραθέσουμε τους διάφορους παράγοντες που προέκυψαν από το ιδεολογικό επίπεδο – κοινωνιακές οπτικές και κοινωνικές αξίες. Σε ένα δεύτερο επίπεδο θα παραθέσουμε τους διάφορους παράγοντες που προέκυψαν από το εμπειρικό επίπεδο – αίτια που προκάλεσαν την κρίση σε διεθνές επίπεδο, αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, συνέπειες της οικονομικής κρίσης και μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης. (Οι αναλυτικοί πίνακες της στατιστικής επεξεργασίας των δεδομένων της έρευνας βρίσκονται στο Παράρτημα.)

❖ **Κοινωνιακές οπτικές (ή societal views)**

Στα πλαίσια του ιδεολογικού επιπέδου και ως προς τις κοινωνιακές οπτικές (ή societal views), η στατιστική επεξεργασία των σχετικών πρωτογενών δεδομένων παρήγαγε τρεις παράγοντες:

1. Ο 1^{ος} παράγοντας αφορά την **εκσυγχρονισμένη κοινωνία**. Αν και σε μια πρώτη ανάγνωση ο συγκεκριμένος παράγοντας δείχνει να αξιολογεί θετικά τη σημερινή κοινωνία, ίσως τα πράγματα είναι περισσότερο σύνθετα απ' ό,τι φαίνονται. Μια ενδιαφέρουσα προβληματική γύρω από την εκσυγχρονισμένη κοινωνία παρουσιάζει στο άρθρο του «Ευρωκεντρισμός ή εκσυγχρονισμός» ο Νίκος Μουζέλης, καθηγητής στο London School of Economics (<http://www.tovima.gr>, 4 Φεβρουαρίου 2001). Στο συγκεκριμένο άρθρο ο ίδιος αναφέρει «...Τι είναι ο εκσυγχρονισμός; Μια τυφλή προσαρμογή στη Δύση ή μια επεξεργασμένη αποδοχή της νεωτερικότητας; μια άρνηση της εθνικής ταυτότητας ή η δημιουργία νέων, ευρύτερων αξιακών προσδιορισμών; μια μέθοδος αταξικής διαχείρισης ή η μεταφορά των κοινωνικών αντιθέσεων σε ένα νέο πεδίο;» και συμπληρώνει λέγοντας «...Με δεδομένη την προβληματική αυτή κατάσταση το ζήτημα είναι να βρεθεί μια μέση οδός μεταξύ του εμφανούς ευρωκεντρισμού που χαρακτηρίζει τις κυρίαρχες εννοιολογήσεις της νεωτερικότητας και του εκσυγχρονισμού και ενός σχετικισμού που τις απορρίπτει παντελώς.»
2. Ο 2^{ος} παράγοντας αφορά την **χειραγωγούμενη μάζα**. Ο παράγοντας αυτός αναδεικνύει μια ιδιαίτερα κριτική στάση των συμμετεχόντων

απέναντι στη σημερινή κοινωνία. Παρά το γεγονός ότι ζούμε πλέον σε μια «μοντέρνα κοινωνία» οι άνθρωποι παρομοιάζονται σαν μια μάζα που άγεται και φέρεται από την γενικότερη κοινωνικοπολιτική κατάσταση. Υπό αυτή την έννοια, η ελεύθερη βούληση κατακρημνίζεται και οι αρχές της δημοκρατίας στηλιτεύονται κάτω από το βάρος μια κοινωνίας δίχως γνώμη και δυνατότητα αντίδρασης απέναντι στα γεγονότα.

3. Ο 3^{ος} παράγοντας αφορά την **αβέβαιη/ ανασφαλή κοινωνία**. Την κριτική στάση απέναντι στη σημερινή κοινωνία αναδεικνύει και ο τελευταίος παράγοντας που προέκυψε μέσα από την ανάλυση των κοινωνιακών οπτικών. Μέσα από αυτό τον παράγοντα απεικονίζεται μια κοινωνία αδύναμη να πατήσει γερά στα πόδια της και κατ' επέκταση να παρουσιάσει αξιόλογες προοπτικές για το μέλλον.

❖ Κοινωνικές αξίες

Παραμένοντας στα πλαίσια του ιδεολογικού επιπέδου και ως προς τις κοινωνικές αξίες, η στατιστική επεξεργασία – και συγκεκριμένα η cluster analysis - των σχετικών πρωτογενών δεδομένων παρήγαγε τέσσερις παράγοντες:

1. Ο 1^{ος} παράγοντας εκφράζει τον **ατομικισμό**. Σύμφωνα με τους Oyserman, D., Coon H. M., Kimmelmeier, M., (2002), το θεμελιώδες αξίωμα του ατομικισμού είναι η υπόθεση ότι τα άτομα είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους. Ο Hofstede (1980) όρισε τον ατομικισμό ως μια επικέντρωση της προσοχής στα δικαιώματα έναντι των υποχρεώσεων, το ενδιαφέρον για τον εαυτό και το στενό συγγενικό κύκλο, μια έμφαση στην αυτονομία και την αυτοεκπλήρωση αλλά και το να βασίζει κανείς την ταυτότητα του κυρίως στα κατορθώματα και τις επιτυχίες του.
2. Ο 2^{ος} παράγοντας εκφράζει τον **κοινοτισμό**. Ο κοινοτισμός/ κολεκτιβισμός βασίζεται στην υπόθεση ότι οι ομάδες δένουν αλλά και δεσμεύουν αμοιβαία τα άτομα. Αν και ορισμένες φορές ο κοινοτισμός/ κολεκτιβισμός και ο ατομικισμός δείχνουν σαν δύο άκρα αντίθετα, είναι ίσως πιο σωστό να τα αντιληφθούμε ως διαφορετικές κοσμοθεωρίες που διαφέρουν σε ορισμένα κεντρικά θέματα. Σύμφωνα με τον Schwartz (1990), οι κολεκτιβιστικές κοινωνίες είναι κοινοτικές

κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από διάχυτες και αμοιβαίες υποχρεώσεις και προσδοκίες βασισμένες σε αποδιδόμενα στάτους. Σε αυτές τις κοινωνίες, οι κοινωνικές μονάδες με κοινή μοίρα, κοινούς στόχους και κοινές αξίες βρίσκονται στο επίκεντρο και το άτομο είναι απλά μια συνισταμένη του κοινωνικού καθιστώντας έτσι την εσωομάδα την βασική μονάδα της ανάλυσης (Oyserman, D., Coon H. M., Kemmelmeier, M., 2002).

3. Ο 3^{ος} παράγοντας εκφράζει τις **διαπροσωπικές σχέσεις**. Το δίκτυο των διαπροσωπικών μας σχέσεων βασίζεται σε αλληλεπιδράσεις και σχέσεις που στόχο έχουν την αλληλοβοήθεια και την αμοιβαία παροχή υποστήριξης σε πολλούς τομείς των δραστηριοτήτων μας. Έχει μάλισταδειχθεί ότι οι διαπροσωπικές μας σχέσεις παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη των στόχων μας στην επαγγελματική αλλά και στην προσωπική μας ζωή.
(http://www.medlook.net/article.asp?item_id=1357, 2007)
4. Ο 4^{ος} παράγοντας εκφράζει την **ομάδα ισοτιμίας**. Ο τελευταίος παράγοντας αναφέρεται στην αξία της ισοτιμίας υπό την έννοια της ισορροπίας και της αρμονίας. Η συγκεκριμένη αξία αναδεικνύει την διαχρονική ανάγκη για ισότιμες σχέσεις μέσα στο κοινωνικό σύνολο έτσι ώστε να προκύπτει η ισορροπία μεταξύ των κοινωνικών ομάδων.

❖ Δείκτες μέτρησης αξιοπιστίας στα πλαίσια του ιδεολογικού επιπέδου

Πέρα από τους παράγοντες που προέκυψαν από το ιδεολογικό επίπεδο, δημιουργήθηκαν και συνολικοί δείκτες των οποίων ελέγξαμε την αξιοπιστία - όπως αναφέρθηκε παραπάνω μετρήσαμε την αξιοπιστία με την βοήθεια του δείκτη alpha του Cronbach. Συγκεκριμένα:

- Ο δείκτης που κατασκευάστηκε για τις δοξασίες για ένα δίκαιο (ή άδικο κόσμο) έχει $\alpha = .662$
- Ο δείκτης που κατασκευάστηκε για να μετρήσει την επικινδυνότητα του κόσμου έχει $\alpha = .793$
- Τέλος, ο δείκτης που κατασκευάστηκε για να μετρήσει την ανταγωνιστικότητα του κόσμου έχει $\alpha = .810$

Από τα παραπάνω μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι οι δείκτες που κατασκευάστηκαν στο ιδεολογικό επίπεδο παρουσιάζουν ένα αρκετά ικανοποιητικό επίπεδο αξιοπιστίας.

❖ **Αίτια διεθνούς οικονομικής κρίσης**

Στα πλαίσια της στατιστικής επεξεργασίας του εμπειρικού επιπέδου εξετάστηκαν τα αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση σε διεθνές επίπεδο και η παραγοντική ανάλυση (Factor analysis) σε κύριες συνιστώσες με ορθογώνια περιστροφή Varimax παρήγαγε τέσσερις παράγοντες:

1. Ο 1^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **έλλειψη ανθρωποκεντρικών αξιών**
2. Ο 2^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **έλλειψη μέτρου – σπατάλη**
3. Ο 3^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **καπιταλιστική κοινωνία**
4. Ο 4^{ος} παράγοντας αναφέρεται στις **λανθασμένες οικονομικές κινήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο**

❖ **Αίτια οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα**

Ως προς τα αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση στην Ελλάδα η παραγοντική ανάλυση (Factor analysis) σε κύριες συνιστώσες με ορθογώνια περιστροφή Varimax παρήγαγε πέντε παράγοντες:

1. Ο 1^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **ύπαρξη ενός δυσλειτουργικού κράτους** (υπό την έννοια της έλλειψης αποτελεσματικών μηχανισμών καρτικού ελέγχου)
2. Ο 2^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **σπάταλη και την διαφθορά**
3. Ο 3^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **αδυναμία και ανικανότητα εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων (πλεονεκτημάτων / πόρων) που διαθέτουμε ως χώρα**
4. Ο 4^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **έλλειψη «αυτογνωσίας»** η οποία οδήγησε σε λανθασμένες επιλογές (πχ. η αλόγιστη πρόσληψη εργαζομένων στον δημόσιο τομέα)
5. Ο 5^{ος} παράγοντας αναφέρεται στην **ελληνική οικονομική κρίση ως απόρροια της διεθνούς οικονομικής κρίσης**

❖ **Συνέπειες της οικονομικής κρίσης**

Συνεχίζοντας την ανάλυση του εμπειρικού επιπέδου και ως προς τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης η ιεραρχική αυτόματη ταξινόμηση με τη μέθοδο του Ward ανέδειξε τις εξής ομάδες ή τάξεις (classes ή clusters):

1. Την **οικονομική κρίση ως ευκαιρία**
2. Τις **συνέπειες της οικονομικής κρίσης που σχετίζονται με τα εργασιακά**
3. Την **υποταγή των εργαζομένων**
4. Την **πολυεπίπεδη διάλυση των δεσμών**
5. Την **συστημική διαταραχή**

❖ **Μέτρα της οικονομικής κρίσης**

Η τελευταία ενότητα ανάλυσης του εμπειρικού επιπέδου αναφέρεται στα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και η ιεραρχική αυτόματη ταξινόμηση με τη μέθοδο του Ward ανέδειξε τις εξής ομάδες ή τάξεις:

6. Την **αύξηση της κρατικής παρέμβασης και του κρατικού ελέγχου**
7. Την **κάθαρση της πολιτικής ζωής της χώρας**
8. Την **ανάγκη να δοθούν κίνητρα για επενδύσεις στην Ελλάδα**
9. Την **ανάγκη για αξιοποίηση της δημόσιας περιουσίας**
10. Τον **αυστηρό έλεγχο από τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς**
11. Την **ιδιωτικοποίηση των προβληματικών/ ζημιολόγων οργανισμών για τον δημόσιο τομέα**
12. Την **έξοδο της Ελλάδας από την Ε.Ε.**

❖ **Περαιτέρω στατιστική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας**

Προκειμένου να αξιοποιήσουμε περαιτέρω τα δεδομένα της έρευνας μας συνεχίσαμε τη στατιστική επεξεργασία τους πραγματοποιώντας ελέγχους γραμμικής συσχέτισης. Συγκεκριμένα, ασχοληθήκαμε με τον συντελεστή r του Pearson ο οποίος προέκυψε μέσα από την στατιστική ανάλυση της γραμμικής διμεταβλητής συσχέτισης (Linear Bivariate Correlation) στην προσπάθεια μας να διαπιστώσουμε τον βαθμό συμμεταβολής των μεταβλητών μας.

Αναλυτικότερα, σε μια πρώτη φάση διαπιστώσαμε τη συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών του ιδεολογικού επιπέδου δηλ., των κοινωνιακών οπτικών και των κοινωνικών αξιών. Η συσχέτιση μεταξύ των δύο μεταβλητών που προέκυψε θεωρείται ισχυρή ($r = 0,97$).

Συνεχίζοντας τις στατιστικές αναλύσεις, διαπιστώσαμε ορισμένες συσχετίσεις μεταξύ μεταβλητών του ιδεολογικού και του εμπειρικού επιπέδου. Συγκεκριμένα:

- Τη συσχέτιση μεταξύ των κοινωνιακών οπτικών και των συνεπειών της οικονομικής κρίσης, και από τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης προέκυψε ότι η ένταση της σχέσης τους είναι ασθενής ($r = ,022$).
- Τη συσχέτιση μεταξύ των κοινωνιακών οπτικών και της μεταβλητής που αναφέρεται στα μέτρα αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης. Η συγκεκριμένη συσχέτιση έδειξε μια ασθενής αρνητική συσχέτιση ($r = - ,001$).
- Τη συσχέτιση μεταξύ των κοινωνικών αξιών και των συνεπειών της κρίσης η οποία ανέδειξε μια ισχυρή θετική συσχέτιση ($r = ,084$).
- Τέλος, ελέγξαμε τη συσχέτιση μεταξύ των κοινωνικών αξιών και της μεταβλητής που αναφέρεται στα μέτρα αντιμετώπισης της κρίσης από την οποία προέκυψε μια ασθενής αρνητική συσχέτιση ($r = - ,028$).

Από τα παραπάνω, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς τις συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών του ιδεολογικού επιπέδου με τις μεταβλητές του εμπειρικού επιπέδου. Παρατηρούμε μια σειρά συσχετίσεων/ συμμεταβολών των μεταβλητών τόσο θετικών όσο και αρνητικών, τόσο ισχυρών όσο και ασθενών.

Στην πραγματικότητα, το ζήτημα των στατιστικών αναλύσεων της συγκεκριμένης έρευνας θα μπορούσε να συνεχίζεται επί μακρόν. Ωστόσο, στα περιορισμένα πλαίσια μιας διπλωματικής εργασίας δεν είναι δυνατό να αναδειχθεί κάθε πτυχή του σύνθετου αυτού φαινομένου. Περαιτέρω στατιστικές αναλύσεις σχετικά με το συγκεκριμένο φαινόμενο αλλά και αξιολόγηση διαστάσεων που δεν λήφθηκαν υπόψη στη συγκεκριμένη έρευνα θα μπορούσαν να αναδείξουν και αλλά στοιχεία της οικονομικής κρίσης σε διεθνές επίπεδο αλλά και σε σχέση με την οικονομική κρίση στη χώρα μας.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Συμπεράσματα της έρευνας

Η συγκεκριμένη έρευνα είχε σαν στόχο να διερευνήσει σε ένα διττό επίπεδο ανάλυσης το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης και κατά τη γνώμη μας αυτό πέτυχε. Από την στατιστική επεξεργασία των δεδομένων προέκυψαν ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα ευρήματα τόσο για το ιδεολογικό επίπεδο ανάλυσης όσο και για το εμπειρικό. Ωστόσο, για να αποκτήσουμε μια πιο ευκρινή εικόνα των ευρημάτων που προέκυψαν σε καθένα επίπεδο κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε το κάθε ένα ξεχωριστά.

Ξεκινώντας από το ιδεολογικό επίπεδο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την κλίμακα των κοινωνιακών οπτικών (societal views). Οι τρεις παράγοντες που προέκυψαν (εκσυγχρονισμένη κοινωνία, χειραγωγούμενη μάζα και αβέβαιη/ ανασφαλή κοινωνία) δομούν μια κάθε άλλο παρά θετική εικόνα του κόσμου, μια και όλοι οι παράγοντες είναι φορτισμένοι με αρνητική χροία. Με άλλα λόγια, οι παράγοντες αυτοί αν και περιγράφουν τον κόσμο μας σαν μια εκσυγχρονισμένη κοινωνία, μοιάζει σαν ο εκσυγχρονισμός αυτός να συνεπάγεται μόνο αρνητικά χαρακτηριστικά όπως η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια καθώς και η μετατροπή του κόσμου σε μια χειραγωγούμενη μάζα.

Ως προς τις αξίες που διέπουν την κοινωνία μας, φαίνεται πως η ελληνική κοινωνία δεν έχει στραφεί ακόμα απόλυτα στον ατομικισμό όπως συμβαίνει στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Αντίθετα, μέσα από την ανάλυσή μας προέκυψαν παράγοντες που αναφέρονται στον κοινοτισμό, τις διαπροσωπικές σχέσεις και την ισοτιμία. Τη σχέση ατομικισμού κοινοτισμού με το είδος της κοινωνίας – ανεπτυγμένη/ εκσυγχρονισμένη και λιγότερο ανεπτυγμένη/ εκσυγχρονισμένη – ανέπτυξαν στο άρθρο τους οι Oyserman, D., Coon H. M., Kemmelmeier, M. (2002). Από τα αποτελέσματα της διαπολιτισμικής τους έρευνας οι Ευρωπαίοι Αμερικάνοι βρέθηκαν περισσότερο ατομικιστές – δίνοντας μεγαλύτερη αξία στην ανεξαρτησία – και ελάχιστα κολεκτιβιστές – με χαμηλό το αίσθημα του χρέους απέναντι στην ομάδα – από άλλους λαούς (Oyserman, D., Coon H. M., Kemmelmeier, M., 2002).

Επομένως, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι η ελληνική κοινωνία αποτελεί ένα κράμα αντιθέσεων που περικλείει ατομικιστικές αλλά και κοινοτικές αξίες τοποθετώντας έτσι την κοινωνία μας στο μεταίχμιο μεταξύ των εκσυγχρονισμένων κοινωνιών που υμνούν τον ατομικισμό αλλά και των λιγότερο

εκσυγχρονισμένων/ ανεπτυγμένων κοινωνιών που είναι περισσότερο στραμμένες στην κοινότητα, τις διαπροσωπικές σχέσεις και την ισοτιμία.

Ίσως ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα που προέκυψαν από το εμπειρικό επίπεδο ανάλυσης. Αρχικά, ως προς τα αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση σε διεθνές επίπεδο, οι παράγοντες που προέκυψαν μαρτυρούν ότι κατά κύριο λόγο φταίει η ίδια η κοινωνία. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι 3 στους 4 παράγοντες αναφέρονται στην κοινωνία και την έλλειψη αξιών – έλλειψη ανθρωποκεντρικών αξιών, έλλειψη μέτρου - σπατάλη, καπιταλιστική κοινωνία.

Αντίθετα, στα αίτια της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα οι παράγοντες που προκάλεσαν την οικονομική κρίση είναι κατά κύριο λόγο εξωτερικοί μια και αναφέρονται στην ύπαρξη ενός δυσλειτουργικού κράτους, την σπατάλη και τη διαφθορά, την ανικανότητα του πολιτικού συστήματος κ.λπ. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα τα αίτια δεν επικεντρώνονται στην κοινωνία και την παρακμή των αξιών αλλά στο κράτος, στους πολιτικούς και τη γενικότερη κακή οικονομική κατάσταση που επικρατεί σε διεθνές επίπεδο.

Το παραπάνω εύρημα ίσως και να οφείλεται στο γεγονός ότι οι ίδιοι οι συμμετέχοντες αποτελούν κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας την οποία «αθρώνουν» στην περίπτωση της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Οι συμμετέχοντες, δηλαδή, διατήρησαν την θετική αξιολόγηση της ομάδας τους, επιδεικνύοντας ταυτόχρονα ενδοομαδική ευνοιοκρατία και εξωομαδική προκατάληψη κατά Tajfel (1974, 1981, 1982) στην θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας.

Σύμφωνα με τον Tajfel τα άτομα ταξινομούνται σε ενδοομαδικά και εξωομαδικά μέλη, πράγμα που ενεργοποιεί μια διπλή γνωστική λειτουργία. Η θεωρία προτείνει ότι τα άτομα αγωνίζονται να επιτύχουν αλλά και να διατηρήσουν μια θετική κοινωνική ταυτότητα- η οποία θα ενισχύσει και την αυτό-εκτίμηση τους - και ότι αυτή η θετική ταυτότητα πηγάζει από τις ευνοϊκές συγκρίσεις που μπορούν να γίνουν ανάμεσα στην ενδοομάδα και τις συγγενείς εξωομάδες. Στην περίπτωση μιας «μη ικανοποιητικής» ταυτότητας, τα άτομα πιθανότατα θα προσπαθήσουν να εγκαταλείψουν την ομάδα τους ή θα αναζητήσουν τρόπους ούτως ώστε να επιτύχουν ευνοϊκότερα διακριτικά για την ομάδα τους (Brown, 2000).

Ενδιαφέρον έχει να παραθέσουμε ότι επεκτείνοντας περισσότερο τη θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας οι Abrams & Hogg (1988) υποστήριξαν ότι δύο είναι τα

βασικά κίνητρα για την ενδοομαδική ευνοιοκρατία, η επιθυμία για γνωστική συμφωνία και η ανάγκη για θετική εκτίμηση του εαυτού. Η τελευταία μάλιστα, η υπόθεση της θετικής εκτίμησης του εαυτού (SEH: self- esteem hypothesis), είναι και εκείνη που βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Ωστόσο, δεν παρέλειψαν να ασκήσουν την κριτική τους στην υπόθεση αυτή. Συγκεκριμένα ανέφεραν ότι, δεν έχει διευκρινιστεί εάν η εκτίμηση του εαυτού πρέπει να θεωρείται αίτιο ή αιτιατό της διάκρισης. Οι ίδιοι παρατήρησαν ότι στην περίπτωση που διερευνώνται πραγματικές κοινωνικές ομάδες η υπόθεση της εκτίμησης του εαυτού εμφανίζεται ανίσχυρη, καθώς εξηγεί μέρος των συμπεριφορών διάκρισης. Στην πραγματικότητα, πληθώρα άλλων περισσότερο ή λιγότερο ισχυρών κοινωνικών κινήτρων υπόκεινται σε τέτοιου είδους συμπεριφορές. Επομένως, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η υπόθεση της εκτίμησης του εαυτού (SEH) από μόνη της, συνεισφέρει μόνο μερικώς στην κατανόηση μας για τη σχέση μεταξύ της κοινωνικής ταυτότητας και της ενδοομαδικής ευνοιοκρατίας (Abrams & Hogg, 1988).

Συνεχίζοντας της ανάλυση του εμπειρικού επιπέδου, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ευρήματα για τις συνέπειες της κρίσης. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε δύο σημεία. Το πρώτο σημείο είναι η αντίθεση, μια και στις συνέπειες του φαινομένου της οικονομικής κρίσης περιλαμβάνονται τόσο θετικές όσο και αρνητικές συνέπειες. Πράγμα που σημαίνει ότι παρά τον κατά κύριο λόγο αρνητικό χαρακτήρα της κρίσης αναδεικνύεται και η θετική πλευρά που βλέπει την κρίση ως ευκαιρία για αναδιοργάνωση και εξυγίανση της χώρας. Το δεύτερο σημείο που θα πρέπει να επισημάνουμε είναι η επίδραση της κρίσης σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής. Από τα αποτελέσματα της έρευνας και τους παράγοντες που προέκυψαν για τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, φάνηκε ότι η κρίση επηρέασε τους ανθρώπους όχι μόνο σε εργασιακό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο αξιών, δεσμών αλλά και το σύστημα συνολικά. Με άλλα λόγια, ενώ η κρίση αρχικά εστιαζόταν στην οικονομική ζωή των ανθρώπων, τελικά φαίνεται πως ανατάραξε συθέμελα το σύνολο της ζωής των ανθρώπων σε όλα τα επίπεδα, αλλάζοντας ριζικά τα έως σήμερα δεδομένα.

Τέλος, από την έρευνα μας προέκυψε και μια σειρά μέτρων για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι από τα μέτρα που προέκυψαν από την ανάλυσή μας, η πλειονότητα βλέπει την λύση του οικονομικού ζητήματος να προέρχεται εκ των έσω. Συγκεκριμένα, τα 5 από τα 7 μέτρα αντιμετώπισης που

προέκυψαν αναφέρονται σε αλλαγές που θα πρέπει να κάνει το κράτος όπως π.χ. την αύξηση της κρατικής παρέμβασης και του κρατικού ελέγχου, την κάθαρση της πολιτικής ζωής της χώρας κ.λπ. Μάλιστα, οι συμμετέχοντες βλέπουν ότι η λύση του προβλήματος θα προέλθει εκ των έσω σε σημείο που ανάμεσα στα μέτρα περιλαμβάνεται και η έξοδος της Ελλάδας από την Ε.Ε (!).

Το αποτέλεσμα αυτό, δείχνει μια ξεκάθαρη μεταστροφή της ελληνικής κοινωνίας ως προς της στάση της απέναντι στην Ε.Ε. Πράγματι επί σειρά ετών η ελληνική κοινωνία αξιολογούσε την ευρωπαϊκή κοινότητα πολύ θετικά ίσως λόγω και της πληθώρας των ευρωπαϊκών επιχορηγήσεων. Μέσα από την έρευνα μας λοιπόν, φαίνεται πως και η στάση απέναντι στην ευρωπαϊκή κοινότητα έχει αλλάξει ριζικά.

Μέχρι τη στιγμή αυτή, το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη με ολοένα και πιο ολέθριες συνέπειες για τους εργαζόμενους αλλά και το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Στόχος αυτής της διπλωματικής εργασίας ήταν να κάνει ένα βήμα πέρα από το καθαρά θεωρητικό και επιστημονικό ενδιαφέρον. Στην πραγματικότητα, έχει σαν στόχο να κατανοήσουμε βαθύτερα το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης και να αφουγκραστούμε την ελληνική κοινωνία. Ελπίζουμε, ο στόχος αυτός να επιτευχθηκε σε σημαντικό βαθμό και η δουλειά μας να αποτελέσει κίνητρο για περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου αυτού που σχετίζεται τόσο άμεσα με την οικονομική και κοινωνική ζωή μας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abrams, D. Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 18, 317-334.
- Akerlof, A. G., Shiller J. R. (2009). *Animal Spirits. How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. United Kingdom: Princeton University Press.
- Brown, R. (2000). “Social Identity Theory: past achievements, current problems and future challenges”. *European Journal of Social Psychology*, 30, 745-778.
- Duckit, J., (2001). “A dual- process cognitive- motivational theory of ideology and prejudice”. *Advances in Experimental Social Psychology*, 33: 41-113
- Haro, L., Sullivan, M. (2009). “The American mortgage crisis goes global”. *Critique*, 37(1): 51-65.
- Leiser, D., Bourgeois-Gironde, S., Benita R. (2010). “Human foibles or systemic failure - Lay perceptions of the 2008–2009 financial crisis”. *The Journal of Socio- Economics* 39: 132- 141.
- Matsas, Savas – Michael (August, 2010). “Greece and the World Capitalist Crisis”. *Critique*, 38(3): 489 – 502.
- Oyserman, D., Coon H. M., Kemmelmeier, M. (2002). “Rethinking Individualism and Collectivism: Evaluation of Theoretical Assumptions and Meta-Analyses”. *Psychological Bulletin*, 128(1): 3-72.
- Orr, E., Mana, A., Mana, Y. (2003). “Immigrant identity of Israeli adolescents from Ethiopia and the former USSR: culture- specific principles of organization”. *European Journal of Social Psychology*, 33: 71-92.

- Pagoulatos, G., Triantopoulos, C. (2009). "The Return of the Greek Patient: Greece and the 2008 Global Financial Crisis". *South European Society and Politics*, 14(1): 35-54.
- Παπαστάμου, Σ., Προδρομίτης, Γ. (2010). *Κρατική και μη κρατική πολιτική βία. Τα δύο άκρα της (αν)ισορροπίας του τρόμου*. Αθήνα: Πεδίο.
- Παπαστάμου, Σ., Προδρομίτης, Γ. (2003). *Τρομοκρατία και Εξουσία. Ο αντί-λογος της συνεκτικότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Robbins, S. P. (eds) (2005). *Essentials of Organizational Behavior*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Σακαλάκη, Μ. (2006). *Ψυχολογία της Οικονομικής Σκέψης. Ψυχοκοινωνικές λογικές της καθημερινής οικονομικής σκέψης*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Soros, G. (2009). *Reflections on the Crash 2008 and What it Means*. New York: Public Affairs.
- Χρυσόχου, Ξ. (2005). *Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα. Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

Αντικυκλική πολιτική (countercyclical). Ηλεκτρονική Αναζήτηση, 16 Αυγούστου 2010, στο <http://en.wikipedia.org/wiki/Countercyclical>.

Bear Raid. Ηλεκτρονική Αναζήτηση, 10 Αυγούστου 2010, στο <http://www.investopedia.com/terms/b/bearraid.asp>.

CDS. Ηλεκτρονική Αναζήτηση, 10 Αυγούστου 2010, στο <http://www.tovima.gr/>.

Δημόσιο χρέος (sovereign debt). Ηλεκτρονική Αναζήτηση, 16 Αυγούστου 2010, στο <http://www.businessdictionary.com/definition/sovereign-debt.html>.

Νίκος Μουζέλης, Ευρωκεντρισμός ή Εκσυγχρονισμός. 4 Φεβρουαρίου 2001, στο <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=130433&ct=114&dt=04/02/2001>.

Οι διαπροσωπικές σχέσεις και η εικόνα που εκπέμπουμε. 24 Σεπτεμβρίου 2007, στο http://www.medlook.net/article.asp?item_id=1357.

Σύμφωνο σταθερότητας και ανάπτυξης (ΣΣΑ). Ηλεκτρονική Αναζήτηση, 16 Αυγούστου 2010, στο http://europa.eu/scadplus/glossary/stability_growth_pact_el.htm.

ΛΕΞΙΚΟ ΟΡΩΝ

ΑΕΠ (GDP): ακαθάριστο εθνικό προϊόν δηλ. η συνολική αξία σε χρηματικές μονάδες των τελικών αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται σε μια χώρα ένα συγκεκριμένο έτος.

Animal Spirits: όρος που πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Κέυνς στο βιβλίο του «Η Γενική θεωρία της Απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος» το 1936 προκειμένου να περιγράψει συναισθήματα που επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και μπορούν να μετρηθούν με όρους εμπιστοσύνης των καταναλωτών (consumer confidence). Ο ίδιος όρος χρησιμοποιήθηκε από τους Akerlof και Shiller (2009) στο τίτλο του βιβλίου τους και στα ελληνικά μεταφράστηκε ως «ζωικά πνεύματα». Ωστόσο, η μετάφραση αυτή αποδείχθηκε ιδιαιτέρως αμφιλεγόμενη και πολλά blogs αναφέρουν πως η πιστή μετάφραση του τίτλου δεν αποδίδει σωστά το νόημα του. Εναλλακτικά προτείνεται ο όρος «ζωώδη ένστικτα» (που πρώτος αναφέρει ο Κέυνς στη «Γενική θεωρία») που καθορίζουν εν πολλοίς τις οικονομικές αποφάσεις των ανθρώπων και όχι μόνο.

Άνταμ Σμίθ (1723-1790): θεωρείται ο ιδρυτής της σύγχρονης Οικονομικής επιστήμης. Το έργο του «Ο πλούτος των εθνών» έθεσε τα θεμέλια της Πολιτικής Οικονομίας. Ο Σμίθ, που ήταν τόσο ψυχολόγος όσο και οικονομολόγος, ήταν ένθερμος υποστηρικτής του ελεύθερου ανταγωνισμού που σύμφωνα με τον ίδιο δημιουργεί μέσα στο οικονομικό σύστημα μια τέλεια αρμονία. Ο μηχανισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού το επιτυγχάνει αυτό καθώς επιβάλλει να παράγονται τα εμπορεύματα μόνο στην ποιότητα και την ποσότητα που ζητά η αγορά και σε τιμές που να επιτρέπουν την ίση διανομή τους μεταξύ εκείνων που θέλουν να τα χρησιμοποιήσουν. Μέσα σε μια τέτοια κατάσταση, κάθε επέμβαση του κράτους, που δεν προορίζεται στην εξασφάλιση της δημόσιας τάξης και των άλλων συνθηκών, που είναι απαραίτητα για τη συμβίωση μόνο αρνητικά αποτελέσματα μπορεί να έχει στην οικονομία.

Αντικυκλική Οικονομική Πολιτική (countercyclical): γνωστή και ως «ακτιβιστική» πολιτική, πρόκειται για οικονομική πολιτική που λειτουργεί ενάντια των κυκλικών τάσεων της οικονομίας. Οι αντικυκλικές πολιτικές είναι εκείνες που παγώνουν την οικονομία όταν βρίσκεται σε ανάκαμψη ενώ αντίθετα την τονώνουν όταν βρίσκεται σε ύφεση.

Δημόσιο Χρέος (sovereign debt): πρόκειται για κρατικό χρέος. Σύμφωνα με το δόγμα της ασυλίας, οι πιστωτές δεν είναι σε θέση να εξαναγκάσουν την εξόφληση των κρατικών χρεών και ως εκ τούτου η εξόφλησή τους υπόκειται σε υποχρεωτική αναδιάρθρωση, μείωση των επιτοκίων ή ακόμα και άρνηση πληρωμής του δημόσιου χρέους. Το μόνο μέσο προστασίας για τους πιστωτές είναι η απειλή της απώλειας της αξιοπιστίας και του διεθνούς κύρους της χώρας με αποτέλεσμα της δυσκολία δανεισμού της στο μέλλον.

CDS: πρόκειται για συμβόλαιο παραγώγων χρηματοοικονομικών προϊόντων. Αρχισαν να χρησιμοποιούνται στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και αποτελούν «ασφάλιστρα» έναντι ομολόγων που εκδίδουν είτε κράτη είτε επιχειρήσεις, τα οποία οι επενδυτές αγοράζουν για να καλυφθούν από τον κίνδυνο χρεοκοπίας του κράτους ή της επιχείρησης. Σε περίπτωση που υπάρχει η υπόνοια ή η εκτίμηση ότι ο εκδότης του ομολόγου θα δυσκολευτεί να το αποπληρώσει, τότε η τιμή του αντίστοιχου ασφαλιστρου (CDS) ανεβαίνει (14 Μαρτίου 2010, <http://www.tovima.gr/>).

Σύμφωνο σταθερότητας και ανάπτυξης (ΣΣΑ): Το σύμφωνο σταθερότητας και ανάπτυξης (ΣΣΑ) εντάσσεται στο πλαίσιο της τρίτης φάσης της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ONE) που ξεκίνησε την 1η Ιανουαρίου 1999. Στόχος του είναι να εξασφαλίσει ότι η προσπάθεια για δημοσιονομική πειθαρχία των κρατών μελών θα συνεχιστεί μετά την εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος, του ευρώ.

Τζων Μ. Κέυνς (1883- 1946): ο σπουδαιότερος ίσως οικονομολόγος του 20^{ου} αιώνα. Το έργο του «Η Γενική θεωρία της Απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος» που δημοσιεύτηκε το 1936 μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929-1932 επηρέασε βαθιά την οικονομική σκέψη και την οικονομική πολιτική. Στο έργο του ο Κέυνς, αντίθετα από τους κλασσικούς, δεν περιόριζε την ανάλυσή του στο τί συμβαίνει στο χώρο της επιχείρησης, αλλά έπαιρνε υπόψη του ολόκληρη την κοινωνία και έθετε το οικονομικό πρόβλημα στην συνολική του έκταση. Τα «φάρμακα» που πρότεινε ο ίδιος έναντι της κρίσης είναι νομισματική πολιτική που να προωθεί τη ζήτηση – με αύξηση μισθών και φορολογία που να ευνοεί τα μικρά εισοδήματα- και τις επενδύσεις – χαμηλό επιτόκιο, δημόσιες επενδύσεις, προστατευτισμό.

Χρηματοπιστωτικές Αγορές (financial markets): Στην οικονομία, η χρηματοπιστωτική αγορά είναι ένας μηχανισμός που επιτρέπει στους ανθρώπους να αγοράζουν και να πωλούν (trade) χρηματοοικονομικές αξίες (π.χ. μετοχές και ομόλογα), εμπορικά προϊόντα (όπως τα πολύτιμα μέταλλα ή γεωργικά προϊόντα), καθώς και άλλα ανταλλάξιμα αντικείμενα αξίας σε χαμηλές δαπάνες συναλλαγής και σε τιμές που αντικατοπτρίζουν την υπόθεση της αποτελεσματικής αγοράς.

Ψευδαίσθηση Χρήματος (ή πλάνη χρημάτων μτφρ. money illusions): Ως οικονομικός όρος περιγράφει την τάση που έχουν οι άνθρωποι να σκέφτονται τα χρήματα με ονομαστικούς παρά με πραγματικούς όρους. Ο όρος αυτός αρχικά επινοήθηκε από τον Κένυς και αργότερα το 1928 ο Ίρβιν Φίσερ έγραψε ένα πολύ σημαντικό βιβλίο γύρω από αυτό το θέμα, το οποίο ονομαζόταν «The Money Illusion».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακες μέσων όρων απάντησης σε όλα τα επιμέρους ερωτήματα, ανά θεματική ενότητα, που μετρώνται σε ισοδιαστημική κλίμακα (πενταβάθμια ή επταβάθμια κλίμακα απαντήσεων). Η παρουσίαση των ερωτήσεων ακολουθεί τη διάταξη των μέσων όρων κατά φθίνουσα σειρά.

Πίνακας 1
Η δοξασία του «δίκαιου κόσμου»

αριθμ. ερώτ.	[1=διαφωνώ, 5=συμφωνώ]	ΜΟ
1	συμβαίνει συχνά ο ένοχος να «τη βγάξει καθαρή»	3,95
3	πολλοί άνθρωποι υποφέρουν χωρίς να φταίνε σε τίποτα οι ίδιοι	3,91
4	συχνά οι καλές πράξεις δεν ανταμείβονται	3,64
11	σχεδόν πάντα, οι άνθρωποι είναι άξιοι της τύχης τους	3,08
5	αργά η γρήγορα, οι άνθρωποι που κάνουν σωστά την δουλειά τους φτάνουν στην κορυφή	3,05
6	τα καλά τυχαίνουν σε αυτούς που προσπαθούν στη ζωή και το αξίζουν	2,89
2	αργά η γρήγορα, το έγκλημα τιμωρείται	2,83
10	είναι συνήθως αδύνατο να τύχει κανείς μιας δίκαιας δίκης	2,70
8	οι πολιτικοί που κάνουν καλά τη δουλειά τους δεν ανταμείβονται	2,66
7	η ιστορία του ανθρώπου δείχνει ότι στο τέλος το καλό κερδίζει	2,64
9	κατά βάση ο κόσμος είναι δίκαιος	2,16

Πίνακας 2

Πεποιθήσεις σχετικά με την επικινδυνότητα του κόσμου

αριθμ. ερώτ.	[1=διαφωνώ απόλυτα, 5=συμφωνώ απόλυτα]	ΜΟ
9	το «τέλος» δεν είναι κοντά. Οι άνθρωποι που πιστεύουν ότι οι σεισμοί, οι πόλεμοι και οι λιμοί μπορεί να σημαίνουν ότι ο Θεός ετοιμάζεται να καταστρέψει τον κόσμο είναι απλώς επιπόλαιοι	3,77
8	μου φαίνεται ότι χρόνο με τον χρόνο λιγοστεύουν οι πραγματικά αξιόλογοι άνθρωποι, και πληθαίνουν οι άνθρωποι χωρίς καθόλου ηθικές αρχές που απειλούν όλους τους υπόλοιπους	3,43
6	κάθε μέρα που περνάει η κοινωνία που ζούμε γίνεται όλο και περισσότερο απάνθρωπη και αναρχική/ χωρίς νόμους, οι πιθανότητες να σε κλέψουν, να σου επιτεθούν ακόμα και να σε δολοφονήσουν γίνονται ολοένα και περισσότερες	3,39
10	ο κόσμος στον οποίο ζούμε είναι βασικά ένα επικίνδυνο και απρόβλεπτο μέρος στο οποίο οι καλές, έντιμες και ηθικές αξίες του ανθρώπου και ο αντίστοιχος τρόπος ζωής απειλούνται και καταστρέφονται από κακούς ανθρώπους	3,22
2	οποιαδήποτε στιγμή το χάος και η αναρχία μπορεί να ξεσπάσουν. Όλες οι ενδείξεις το καταδεικνύουν.	3,14
3	υπάρχουν πολλοί επικίνδυνοι άνθρωποι στην κοινωνία μας, οι οποίοι μπορεί να επιτεθούν στον οποιονδήποτε χωρίς κανένα συγκεκριμένο λόγο, μόνο και μόνο για να κάνουν κακό	3,03
1	Κάθε εποχή είχε τις δυσκολίες της, και οι πιθανότητες να ζήσει κανείς μια ασφαλή και χωρίς προβλήματα ζωή είναι περισσότερες σήμερα από ό,τι παλαιότερα	2,78
4	άσχετα με το τι ακούει ο καθένας, η «εγκληματικότητα του δρόμου» δεν υφίσταται σήμερα σε μεγαλύτερο ποσοστό από ό,τι στο παρελθόν	2,20
5	εάν ο άνθρωπος πάρει ορισμένες προφυλάξεις στη ζωή του, τότε τίποτα κακό δεν θα του/ της συμβεί στη ζωή του- δεν ζούμε σε έναν επικίνδυνο κόσμο	2,12
7	ο κόσμος στον οποίο ζούμε είναι βασικά ένα μέρος ασφαλές, σταθερό και σίγουρο και οι περισσότεροι άνθρωποι περνάνε καλά	1,83

Πίνακας 3

Πεποιθήσεις σχετικά με την ανταγωνιστικότητα του κόσμου

αριθμ. ερώτ.	[1=διαφωνώ απόλυτα, 5=συμφωνώ απόλυτα]	ΜΟ
8	η φιλανθρωπία (δηλ. η πράξη του να δίνεις στους άλλους απλόχερα χωρίς ανταλλάγματα) είναι μια πράξη αξιοθαύμαστη και όχι ανόητη	4,41
2	ο καλύτερος τρόπος για να ηγηθεί κανείς μιας ομάδας, είναι να δείξει καλοσύνη, σύνεση και να φέρεται στους συντρόφους του σαν συνεργάτες και όχι σαν υφισταμένους	4,22
6	είναι πολύ πιο σημαντικό στη ζωή να είναι κανείς τίμιος στις συναλλαγές του με τους άλλους από το να έχει χρήματα και εξουσία	4,20
14	είναι καλύτερο να σε αγαπούν παρά να σε φοβούνται	4,16
12	μπορούμε να δημιουργήσουμε μια κοινωνία που να βασίζεται στην αλτρουιστική συνεργασία	3,27
11	καθένας θα πρέπει να δίνει στους άλλους το δικαίωμα να αμφιβάλλουν. Οι πιο πολλοί άνθρωποι είναι αξιόπιστοι αρκεί να τους εμπιστευτεί κανείς	3,20
4	η ζωή δεν είναι αποτέλεσμα «φυσικών επιλογών». Θα πρέπει να αφήσουμε τη συμπόνια και τους ηθικούς κανόνες να μας οδηγήσουν	3,09
7	είναι ένας άγριος κόσμος μέσα στον οποίο πρέπει να είναι κανείς ανελέητος ορισμένες φορές	2,60
10	ο κόσμος στον οποίο ζούμε είναι κατά βάση μια «ζούγκλα» γεμάτη ανταγωνισμό, στην οποία επιβιώνουν και πετυχαίνουν οι πιο προσαρμοστικοί- η εξουσία, ο πλούτος και το να κερδίζεις είναι το παν	2,55
13	αν έχει κανείς το πάνω χέρι σε κάποια κατάσταση, θα πρέπει να χρησιμοποιεί τη δύναμη του προκειμένου να πετύχει τους σκοπούς του	2,49
1	το να κερδίζεις δεν είναι απλά ένα ζητούμενο είναι το σημαντικότερο πράγμα	2,40
3	εάν είναι απαραίτητο να γίνει κανείς ψυχρός και εκδικητικός προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του, τότε θα πρέπει να το κάνει	2,04
5	τα χρήματα, ο πλούτος και η πολυτέλεια είναι αυτά που μετράνε πραγματικά στη ζωή	1,81
9	οι περισσότεροι άνθρωποι θέλουν να σε εκμεταλλευτούν, επομένως θα πρέπει να τους εκμεταλλευτείς εσύ πρώτος μόλις σου δοθεί η ευκαιρία	1,77

Πίνακας 4

Αυτοχαρακτηρισμός σε σχέση με τη διαχείριση των χρημάτων

αριθμ. ερώτ.	[1=δεν με αντιπροσωπεύει καθόλου, 7=με αντιπροσωπεύει απόλυτα]	ΜΟ
4	αυθόρμητος- δεν ξοδεύω τα χρήματά μου άσκοπα, αλλά αν δω κάτι που μου αρέσει δεν διστάζω να το αγοράσω χωρίς δεύτερη σκέψη	4,80
1	οικονόμος – προσέχω πολύ που ξοδεύω τα χρήματά μου και ποτέ δεν παρασύρομαι	4,04
3	με πρόγραμμα- προγραμματίζω τις αγορές μου από πριν και ποτέ δεν ξεφεύγω από το πρόγραμμά μου	3,87
5	ανασφαλής- πάντα ανησυχώ μήπως ξεμείνω από χρήματα κι έτσι φροντίζω πάντα να αποταμιεύω κάποια χρήματα για περίπτωση ανάγκης	3,86
7	ασφαλής επενδυτής- μου αρέσει να επενδύω τα χρήματά μου και πάντα ψάχνω μια καλή ευκαιρία για να αυξήσω το κεφάλαιο μου αρκεί η επένδυσή μου να είναι εγγυημένη, άσχετα αν η απόδοση δεν είναι και τόσο μεγάλη	3,65
2	σπάταλος – ξοδεύω σχεδόν όλα μου τα χρήματα σε πράγματα που δεν μου είναι απαραίτητα	2,40
6	επενδυτής του ρίσκου- μου αρέσει να επενδύω τα χρήματά μου και πάντα ψάχνω μια καλή ευκαιρία για να αυξήσω το κεφάλαιο μου άσχετα με το ρίσκο που θα χρειαστεί να πάρω κάθε φορά	1,80

Πίνακας 5

Προσωπικές σημασίες του χρήματος

αριθμ. ερώτ.	[1=διαφωνώ απόλυτα, 7=συμφωνώ απόλυτα]	ΜΟ
6	το χρήμα είναι το μέσο για να αποκτήσει κανείς μια άνετη ζωή	5,68
5	το χρήμα είναι ένα μέσο προστασίας για μένα και την οικογένειά μου σε δύσκολους καιρούς	5,63
4	το χρήμα είναι μια ανταμοιβή για την εργασία που προσφέρω και μέσα από αυτό αισθάνομαι ότι η εργασία μου αξίζει	5,25
1	το χρήμα για μένα δεν έχει καμία αξία- απλά μου δίνει τη δυνατότητα να καλύπτω τις βασικές μου ανάγκες	4,41
3	το χρήμα είναι ένα μέσο που εξασφαλίζει κοινωνική αναγνώριση- όσα περισσότερα χρήματα έχει κανείς τόσο περισσότερο ανεβαίνει κοινωνικά	3,50
2	το χρήμα είναι τα πάντα για μένα- μόνο με τα χρήματα μπορεί να επιτύχει κανείς του στόχους του	2,20

Πίνακας 6

Αίτια διεθνούς οικονομικής κρίσης

αριθμ. ερώτ.	[1=διαφωνώ απόλυτα, 7=συμφωνώ απόλυτα]	ΜΟ
10	εξαιτίας της διαφθοράς και της ανικανότητας του πολιτικού συστήματος	6,03
4	εξαιτίας των σύγχρονων επιχειρήσεων (παγκόσμιων μονοπωλιακών κολοσσών) που έχουν ως μόνο κίνητρο το κινήγι του κέρδους	5,50
13	από την μεταστροφή της κοινωνίας από μια «ανθρωποκεντρική» (που θέτει τις ανάγκες του ανθρώπου στο επίκεντρο) σε μια ξεκάθαρα «κερδοσκοπική» (που θέτει το κέρδος στο επίκεντρο)	5,36
1	επειδή οι τράπεζες άρχισαν να δίνουν αλόγιστα δάνεια σε πολλά νοικοκυριά και επιχειρήσεις που δεν είχαν την δυνατότητα να ανταπεξέλθουν στα χρέη τους	5,20
3	εξαιτίας της ανεξέλεγκτης ελεύθερης αγοράς και του οικονομικού φιλελευθερισμού	5,08
14	από λανθασμένες και κερδοσκοπικές επενδυτικές κινήσεις των τραπεζών και άλλων χρηματοοικονομικών οργανισμών στην Αμερική αλλά και σε άλλες χώρες	5,08
12	«τεχνητά»/ είναι μια πρόφαση, προκειμένου οι οικονομικά ισχυροί να διατηρήσουν την κυριαρχία τους και να «τρομοκρατήσουν» τον κόσμο	5,04
7	από την πτώση των ηθικών αξιών των ανθρώπων, η αισχροκέρδεια είναι ένα από παράδειγμα αυτής της πτώσης	5,00
2	λόγω της υπερκατανάλωσης	4,92
8	λόγω του κοινωνικού αδιεξόδου και των μεγάλων κοινωνικών ανισοτήτων της σύγχρονης κοινωνίας	4,68
5	από την αποτυχία των αγορών να αυτορυθμιστούν χωρίς την παρέμβαση του κράτους	4,61
9	εξαιτίας της αλόγιστης χρήσης των πιστωτικών καρτών από τους καταναλωτές	4,59
16	από την κατάρρευση μεγάλων οικονομικών οργανισμών παγκόσμιου επιπέδου	5,57
15	από τις υπερβολικές αμοιβές των διευθυντικών στελεχών των τραπεζών και άλλων χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (“golden boys”)	4,44
6	από τις ανισότητες στα εισοδήματα των εργαζομένων οι οποίες συντέλεσαν στην έξαρση αυτού του παγκόσμιου οικονομικού φαινομένου	4,43
11	εξαιτίας της μεγάλης παραγωγής από μέρους των επιχειρήσεων με τη βοήθεια της τεχνολογίας, και της παράλληλης στασιμότητας του εισοδήματος των εργαζομένων σε χαμηλά επίπεδα	4,22

Πίνακας 7

Αίτια οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα

αριθμ. ερώτ.	[1=διαφωνώ απόλυτα, 7=συμφωνώ απόλυτα]	ΜΟ
6	εξαιτίας της διαφθοράς και της ανικανότητας της πολιτικής ηγεσίας της χώρα μας	6,43
4	εξαιτίας της έλλειψης κρατικού ελέγχου- απτά παραδείγματα αποτελούν η φοροδιαφυγή, τα αυθαίρετα, τα ρουσφέτια κ.λπ.	6,26
5	διότι ως χώρα κατασπαταλήσαμε τα προηγούμενα δάνεια που μας δόθηκαν από την Ε.Ε. και έτσι πολλά εκατομμύρια ευρώ χάθηκαν χωρίς να αξιοποιηθούν κατάλληλα	6,19
3	διότι ως χώρα δεν αξιοποιήσαμε σωστά τον τουρισμό και τον πολιτισμό μας, τα μόνα δυνατά «χαρτιά» που διαθέτουμε ως χώρα	5,61
16	εξαιτίας των παιχνιδιών κερδοσκοπίας διαφόρων οικονομικών κύκλων	5,41
7	εξαιτίας της αλόγιστης πρόσληψης εργαζομένων στο δημόσιο	5,22
2	διότι ως χώρα δεν παράγουμε τίποτα –δεν διαθέτουμε καμίας μορφής βιομηχανία, δεν παράγουμε κανένα προϊόν που να είμαστε σε θέση να εξάγουμε στο εξωτερικό	5,10
10	εξαιτίας της γενικότερης διαφθοράς και πτώσης των ηθικών αξιών της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας	4,87
12	εξαιτίας της ακρίβειας- οι επιχειρήσεις έγιναν ανεξέλεγκτες χωρίς τον κρατικό έλεγχο και οι τιμές των προϊόντων εκτινάχθηκαν στα ύψη	4,76
14	εξαιτίας των υπερβολικών αμοιβών σε διευθυντικά στελέχη που απαρτίζουν το κρατικό φορέα (“golden boys”)	4,44
1	διότι είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο το οποίο κάποια στιγμή θα έφτανε και στη χώρα μας	4,40
13	προέκυψε εξαιτίας του ευρώ- μετά την αλλαγή του νομίσματος έγιναν σημαντικές ανατιμήσεις σε προϊόντα και υπηρεσίες	4,30
11	ως ένα μέσο πίεσης της πολιτικής ηγεσίας και των ισχυρών της χώρας εναντίον των οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερων	3,84
15	εξαιτίας της πρόωρης συνταξιοδότησης του κράτους σε επαγγέλματα διαφόρων ειδικοτήτων (όπως αστυνομικοί, στρατιωτικοί κ.λπ.)	3,78
9	εξαιτίας των Ολυμπιακών αγώνων- η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει στις οικονομικές απαιτήσεις μιας τέτοιας διοργάνωσης	3,71
8	διότι είναι μια συνωμοσία των ξένων δυνάμεων εναντίον της Ελλάδας	3,27

Πίνακες που δείχνουν σε αύξουσα σειρά τις απαντήσεις των ερωτώμενων στην ανοιχτή ερώτηση («Όταν σκέφτεστε την οικονομική κρίση ποιο είναι το πρώτο πράγμα που σας έρχεται στο μυαλό;»)

Πίνακας 8

	Column N%
αβεβαιότητα/ ανασφάλεια - αβέβαιο μέλλον	34,5%
οικονομική ανασφάλεια	19,3%
εργασιακή ανασφάλεια	14,3%
απαξίωση του πολιτικού συστήματος	13,4%
παράγοντες που συνετέλεσαν στην εκδήλωση της κρίσης	5,0%
παρουσία αρνητικών συναισθημάτων	4,2%
αδιέξοδο	2,5%
κοινωνική παρακμή	2,5%
η συμβολή του καπιταλισμού στην εκδήλωση της κρίσης	1,7%
η θετική πλευρά της κρίσης	,8%
αντίδραση – επανάσταση	,8%
αναρχία	,8%

Πίνακας 9

	Column N%
απαξίωση του πολιτικού συστήματος	25,0%
οικονομική ανασφάλεια	16,7%
παρουσία αρνητικών συναισθημάτων	14,6%
αβεβαιότητα/ ανασφάλεια- αβέβαιο μέλλον	12,5%
εργασιακή ανασφάλεια	10,4%
παράγοντες που συνετέλεσαν στην εκδήλωση της κρίσης	6,3%
η θετική πλευρά της κρίσης	4,2%
αντίδραση – επανάσταση	4,2%
αδιέξοδο	2,1%
κοινωνική παρακμή	2,1%
αναρχία	2,1%
η συμβολή του καπιταλισμού στην εκδήλωση της κρίσης	,0%

Πίνακας που προέκυψε από την Factor Analysis με περιστροφή Varimax σχετικά με τα αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση σε διεθνές επίπεδο.

Rotated Component Matrix ^a				
	Component			
	1	2	3	4
από την μεταστροφή της κοινωνίας από μια «ανθρωποκεντρική» (που θέτει τις ανάγκες του ανθρώπου στο επίκεντρο) σε μια ξεκάθαρα «κερδοσκοπική» (που θέτει το κέρδος στο επίκεντρο)	.777			
λόγω του κοινωνικού αδιεξόδου και των μεγάλων κοινωνικών ανισοτήτων της σύγχρονης κοινωνίας	.695			
από την πτώση των ηθικών αξιών των ανθρώπων, η αισχροκέρδεια είναι ένα από παράδειγμα αυτής της πτώσης	.691			
«τεχνητά»/ είναι μια πρόφαση, προκειμένου οι οικονομικά ισχυροί να διατηρήσουν την κυριαρχία τους και να «τρομοκρατήσουν» τον κόσμο	.650			
από τις ανισότητες στα εισοδήματα των εργαζομένων οι οποίες συντέλεσαν στην έξαρση αυτού του παγκόσμιου οικονομικού φαινομένου	.593			
εξαιτίας της διαφθοράς και της ανικανότητας του πολιτικού συστήματος				
εξαιτίας της αλόγιστης χρήσης των πιστωτικών καρτών από τους καταναλωτές		.803		
λόγω της υπερκατανάλωσης		.779		
επειδή οι τράπεζες άρχισαν να δίνουν αλόγιστα δάνεια σε πολλά νοικοκυριά και επιχειρήσεις που δεν είχαν την δυνατότητα να ανταπεξέλθουν στα χρέη τους		.739		
εξαιτίας της μεγάλης παραγωγής από μέρους των επιχειρήσεων με τη βοήθεια της τεχνολογίας, και της παράλληλης στασιμότητας του εισοδήματος των εργαζομένων σε χαμηλά επίπεδα				
εξαιτίας της ανεξέλεγκτης ελεύθερης αγοράς και του οικονομικού φιλελευθερισμού			.856	
από την αποτυχία των αγορών να αυτορυθμιστούν χωρίς την παρέμβαση του κράτους			.724	
εξαιτίας των σύγχρονων επιχειρήσεων (παγκόσμιων μονοπωλιακών κολοσσών) που έχουν ως μόνο κίνητρο το κίνηγι του κέρδους			.655	
από την κατάρρευση μεγάλων οικονομικών οργανισμών παγκόσμιου επιπέδου				.806
από λανθασμένες και κερδοσκοπικές επενδυτικές κινήσεις των τραπεζών και άλλων χρηματοοικονομικών οργανισμών στην Αμερική αλλά και σε άλλες χώρες				.788
από τις υπερβολικές αμοιβές των διευθυντικών στελεχών των τραπεζών και άλλων χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (“golden boys”)				.711

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 7 iterations.

Πίνακας που προέκυψε από την Factor Analysis με περιστροφή Varimax σχετικά με τα αίτια που προκάλεσαν την οικονομική κρίση στην Ελλάδα.

Rotated Component Matrix ^a					
	Component				
	1	2	3	4	5
εξαιτίας της ακρίβειας- οι επιχειρήσεις έγιναν ανεξέλεγκτες χωρίς τον κρατικό έλεγχο και οι τιμές των προϊόντων εκτινάχθηκαν στα ύψη	.813				
ως ένα μέσο πίεσης της πολιτικής ηγεσίας και των ισχυρών της χώρας εναντίον των οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερων	.696				
εξαιτίας της πρόωρης συνταξιοδότησης του κράτους σε επαγγέλματα διαφόρων ειδικοτήτων (όπως αστυνομικοί, στρατιωτικοί κ.λπ.)	.625				
εξαιτίας των υπερβολικών αμοιβών σε διευθυντικά στελέχη που απαρτίζουν το κρατικό φορέα ("golden boys")	.610				
εξαιτίας των παιχνιδιών κερδοσκοπίας διαφόρων οικονομικών κύκλων					
εξαιτίας της γενικότερης διαφθοράς και πτώσης των ηθικών αξιών της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας					
προέκυψε εξαιτίας του ευρώ- μετά την αλλαγή του νομίσματος έγιναν σημαντικές ανατιμήσεις σε προϊόντα και υπηρεσίες					
διότι ως χώρα κατασπαταλήσαμε τα προηγούμενα δάνεια που μας δόθηκαν από την Ε.Ε. και έτσι πολλά εκατομμύρια ευρώ χάθηκαν χωρίς να αξιοποιηθούν κατάλληλα		.826			
εξαιτίας της διαφθοράς και της ανικανότητας της πολιτικής ηγεσίας της χώρας μας		.823			
εξαιτίας της έλλειψης κρατικού ελέγχου- απτά παραδείγματα αποτελούν η φοροδιαφυγή, τα αυθαίρετα, τα ρουσφέτια κ.λπ.		.794			
διότι ως χώρα δεν παράγουμε τίποτα –δεν διαθέτουμε καμίας μορφής βιομηχανία, δεν παράγουμε κανένα προϊόν που να είμαστε σε θέση να εξάγουμε στο εξωτερικό			.809		
διότι ως χώρα δεν αξιοποιήσαμε σωστά τον τουρισμό και τον πολιτισμό μας, τα μόνα δυνατά «χαρτιά» που διαθέτουμε ως χώρα			.756		
εξαιτίας των Ολυμπιακών αγώνων- η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να ανταπεξέλθει στις οικονομικές απαιτήσεις μιας τέτοιας διοργάνωσης				.824	
εξαιτίας της αλόγιστης πρόσληψης εργαζομένων στο δημόσιο				.628	
διότι είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο το οποίο κάποια στιγμή θα έφτανε και στη χώρα μας					.735
διότι είναι μια συνωμοσία των ξένων δυνάμεων εναντίον της Ελλάδας					.637

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 7 iterations.

Πίνακες που προέκυψαν από την ιεραρχική αυτόματη ταξινόμηση με τη μέθοδο του Ward σχετικά με τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης.

CLASSE 1 / 5 "ΚΡΙΣΗ ΩΣ ΕΥΚΑΙΡΙΑ"

Friquences caractiristiques	% de la frigueance dans l'ichantillon	% de la frigueance dans la classe	% de la classe dans la frigueance	Valeur- Test	Probabiliti	Poids
την δυνατότητα αναδιοργάνωσης και εξυγίανσης της χώρας	1.97	15.08	81.25	6.51	0.000	16

CLASSE 2 / 5 "ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΣΕ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΥΣ"

Friquences caractiristiques	% de la frigueance dans l'ichantillon	% de la frigueance dans la classe	% de la classe dans la frigueance	Valeur- Test	Probabiliti	Poids
χειροτέρευση των εργασιακών σχέσεων	6.02	8.78	77.55	3.47	0.000	49
ο μέσος εργαζόμενος να «πληρώνει» όσα οι κυρίαρχες δυνάμεις	8.11	10.39	68.18	2.44	0.007	66
διατάραξη της προσωπικής ζωής των ανθρώπων- πολλοί είναι οι	2.21	3.46	83.33	2.43	0.007	18
την δυνατότητα αναδιοργάνωσης και εξυγίανσης της χώρας	1.97	0.23	6.25	-3.75	0.000	16
υιοθέτηση ευέλικτων μορφών εργασίας	2.33	0.23	5.26	-4.26	0.000	19
διαταραχή του υπάρχοντος συστήματος	2.33	0.00	0.00	-4.92	0.000	19

CLASSE 3 / 5 "ΥΠΟΤΑΓΗ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ"

Friquences caractiristiques	% de la frigueance dans l'ichantillon	% de la frigueance dans la classe	% de la classe dans la frigueance	Valeur- Test	Probabiliti	Poids
υιοθέτηση ευέλικτων μορφών εργασίας- εργασία με τη μορφή ημι απασχόλησης	2.33	8.54	89.47	5.85	0.000	19
αύξηση της λεγόμενης «μαύρης εργασίας»	3.19	7.54	57.69	3.50	0.000	26
αύξηση της ανοχής των ανθρώπων σε περισσότερο συντηρητικές πολιτικές	3.68	7.04	46.67	2.53	0.006	30
χειροτέρευση των εργασιακών σχέσεων	6.02	2.51	10.20	-2.37	0.009	49
ο μέσος εργαζόμενος να «πληρώνει» όσα οι κυρίαρχες δυνάμεις	8.11	4.02	12.12	-2.40	0.008	66
διατάραξη της προσωπικής ζωής των ανθρώπων	2.21	0.00	0.00	-2.51	0.006	18
μείωση ή πάγωμα των εισοδημάτων και των δημοσίων κοινωνικών	5.40	1.51	6.82	-2.88	0.002	44

CLASSE 4 / 5 "ΠΟΛΥΕΠΙΠΕΔΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΔΕΣΜΩΝ"

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
τη διάλυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης	0.49	9.76	100.00	4.39	0.000	4
αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των εργαζομένων και τη μείωση	0.37	7.32	100.00	3.67	0.000	3

CLASSE 5 / 5 "ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ"

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
διαταραχή του υπάρχοντος συστήματος	2.33	23.64	68.42	6.88	0.000	19

Πίνακες που προέκυψαν από την ιεραρχική αυτόματη ταξινόμηση με τη μέθοδο του Ward σχετικά με τις μέτρα της οικονομικής κρίσης.

CLASSE 1 / 7

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
αύξηση της κρατικής παρέμβασης και του κρατικού ελέγχου	7.31	76.92	28.57	6.20	0.000	35

CLASSE 2 / 7

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
κάθαρση της πολιτικής ζωής της χώρας- μόνο όταν στην εξουσία	16.93	24.00	51.85	2.96	0.002	81
αυστηρός έλεγχος από τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς	2.30	0.00	0.00	-2.50	0.006	11
ιδιωτικοποίηση των «προβληματικών»/ ζημιογόνων για το δημόσι	2.30	0.00	0.00	-2.50	0.006	11
αξιοποίηση δημοσίας περιουσίας (πχ. αξιοποίηση κτηρίων, εκτά	6.06	0.00	0.00	-4.74	0.000	29
να δοθούν κίνητρα για επενδύσεις στην Ελλάδα- π.χ. η Ελλάδα	7.94	0.00	0.00	-5.58	0.000	38

CLASSE 3 / 7

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
να δοθούν κίνητρα για επενδύσεις στην Ελλάδα- π.χ. η Ελλάδα	7.94	26.47	71.05	6.76	0.000	38
αξιοποίηση δημοσίας περιουσίας (πχ. αξιοποίηση κτηρίων, εκτά	6.06	0.00	0.00	-3.18	0.001	29

CLASSE 4 / 7

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
αξιοποίηση δημοσίας περιουσίας (πχ. αξιοποίηση κτηρίων, εκτά	6.06	25.81	82.76	7.50	0.000	29

CLASSE 5 / 7

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
αυστηρός έλεγχος από τους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς	2.30	23.96	81.82	5.90	0.000	11

CLASSE 6 / 7

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
ιδιωτικοποίηση των «προβληματικών»/ ζημιογόνων για το δημόσι	2.30	25.58	100.00	7.05	0.000	11

CLASSE 7 / 7

Friquences caractéristiques	% de la fréquence dans l'échantillon	% de la fréquence dans la classe	% de la classe dans la fréquence	Valeur-Test	Probabilité	Poids
έξοδος της Ελλάδας από την Ε.Ε.	0.84	26.67	100.00	4.84	0.000	4